

BRANKA MIGOTTI
LJUBICA PERINIĆ

NEKROPOLA NA ŠTRBINCIMA KOD ĐAKOVA U SVJETLU KASNOANTIČKOG HORIZONTA PANONIJE

UDK 902.2(497.5 Štrbinci)

903.5"652"

Izvorni znanstveni članak

Prihvaćeno: 10. X. 2001.

Dr. Branka Migotti, Ljubica Perinić

HR – 10000 Zagreb

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

Odsjek za arheologiju

Ante Kovačića 5, HR – 10000 Zagreb

U 1999. istražen je dio kasnoantičke nekropole na Štrbincima kod Đakova, kada je djelomice ili potpuno otkopano 20 grobova. U prvome dijelu ovoga rada objavljuju se ishodi tog istraživanja s kataloškom obradom grobova i nalaza. U drugome se dijelu zajednički razmatraju nalazi sa spomenutog iskopavanja, kao i onoga provedenog na Štrbincima 1993. u neposrednoj blizini, kada je na vidjelo izišlo 9 grobova u blizini dviju prethodno slučajno otkrivenih i razorenih zidanih grobnica. Oba se odsječka štrbinačkog groblja datiraju u 2. polovicu 4. st, a njihovi se nalazi razmatraju s obzirom na cjelokupni horizont panonskih kasnoantičkih nekropola. Arheološka se građa iz ukupno tridesetak grobova analizira u kontekstu sljedećih tema: naravi kasnoantičke obrtničke proizvodnje i pitanja analogija, proizvodnje, datacije i tipologije grobova i priloga, gospodarsko-statusnih i religijsko-ritualnih elemenata prilaganja, tzv. groblja na redove, te etničkog pitanja u okviru kasnoantičke rimsko-provincijalne materijalne kulture s tzv. barbarskim elementima.

Ključne riječi: Panonija, Certissia, groblje, kasna antika, rano kršćanstvo (*Key words:* Pannonia, Certissia, cemetery, Late Antiquity, Early Christianity)

I. OPIS NALAZIŠTA I ISTRAŽIVANJA

Istraživanje kasnoantičke nekropole Štrbinci 1999. godine trajala su tri tjedna, od 13. rujna do 4. listopada.¹ Nalazište je smješteno na oranicama udaljenima 3 km jugoistočno od Đakova, između prometnica za Piškorevce u smjeru Slavenskog Broda i Budrovce u smjeru Vinkovaca. Arheološko nalazište prostire se na površini od oko 63 hektara, a točne granice nisu mu utvrđene.

¹ Istraživanjima su rukovodili gospodin Ivo Pavlović, ravnatelj Muzeja Đakovštine u Đakovu i dr. Branka Migotti, upraviteljica Odsjeka za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Stručnu ekipu činili

Otvoren je prostor od 175 m², smješten na padini brežuljka, s visinom pada od preko 2 m od sjevera prema jugu u okviru sonde. Taj je prostor bio razdijeljen na devet čestica veličine 25 m² (blokovi I-IX; neistraženi su ostali blokovi VII i VIII) (T. I, sl. 1) U bloku VIII je istražen jedan grob, ali se blok nije istražio do dubine do koje su istraženi ostali blokovi, pa se prema tome vodi kao neistražen. Vertikalna stratigrafija je jednostavna: 30 – 50 cm crnosmeđeg rahlog humusa s mnogobrojnim ulomcima razmrvljene opeke, žbuke i keramike, a potom žuta zdravica, koja je provjerena kontrolnim rovovima u blokovima I i II do visine od 99, 24 m, a u debljini od 30-40 cm. Jedino je u Bloku I između tih dvaju slojeva ustanovljen međusloj debljine tridesetak centimetara s izmiješanim humusom i zdravicom, nastao po svoj prilici urušavanjem zidane grobnice koja je ostala neistražena jer se nastavljala pod zapadnim rubom sonde. Grobovi su se pojavljivali na dubini od 30 do 50 cm od površine, a njihova apsolutna visina (u daljem tekstu samo *visina*) određivana je prema dvjema repnim točkama (101, 14 m i 99, 51 m). Na istraženom prostoru (u daljnjem tekstu Odsječak II) otkriveno je naizgled 20 grobova koji su obilježeni brojevima od 10-30. Međutim, ispostavilo se da grob 11 nije grob nego obredna jama u kojoj su bile pokopane ili odložene životinjske kosti. Prema tome, pronađeno je sveukupno 19 grobova od kojih je u potpunosti istraženo njih 17. Naime, grob 24 ostao je neodređen utoliko što kostur nije pronađen, a ostalo je nerazjašnjeno je li on bio uništen grobnicom 30 ili mu se možda sačuvani dio proteže pod zapadnim profilom sonde. Isto tako, grob 26 koji se nastavlja pod južnim profilom Bloka IX nije otkopan do kraja zbog pomanjkanja sredstava za nastavak radova, ali je pokriven i zaštićen do budućih istraživanja. Premda postoji mogućnost da grobovi 22 i 27, tijesno priljubljeni jedan uz drugog, predstavljaju zajednički ukop majke i djeteta, ipak smo ih obilježili kao 2 zasebna groba. Dakle, od ukupno 19 grobova 17 je ukopa u rakama, te dvije zidane grobnice. Zidana grobnica u Bloku III (grob 12) u potpunosti je razrušena, a sačuvano joj je ostalo jedino čvrsto žbukano dno. Druga zidana grobnica nalazi se u Bloku V (grob 30). Krov joj je razoren, a preostala konstrukcija dobro je sačuvana, ali je grobnica nažalost bila provaljena i opljačkana davno prije istraživanja. Ostaci još jedne pretpostavljene zidane grobnice nalaze se u Bloku I, ali nisu istraženi do kraja jer se protežu dalje pod zapadnim profilom bloka. Sveukupno, riječ je groblju na kojemu se razabire uslojavanje u redove orijentirane sjeveroistok-jugozapad, premda oni nisu izrazito pravilni: razmak između grobova u pojedin-

---

su Ivan Knezović, student arheologije, Ljubica Perinić, znanstvena novakinja na Odsjeku za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, te Ivana Ožanić, diplomirani arheolog. Istraživanje je financiralo Ministarstvo kulture i djelomice Odsjek za arheologiju HAZU iz sredstava projekta "Romanizacija i kristijanizacija kontinentalne Hrvatske". Fotografije su izradili Rudi Pišl i Maja Vrkić, crteže priloga Miljenko Gregl, a crteže grobova i terena stručna ekipa. Laboratorijsku obradu metala (čišćenje i konzervaciju) obavio je Damir Doračić.

im redovima je 0,70 – 4 m, a između redova 1-2 m.

Brojevi grobova i zidanih grobnica nastavljaju se na brojeve zadane zaštitnim istraživanjem provedenim 1993. godine (u daljem tekstu Odsječak II).² Tada je otkriveno 9 grobova u rakama, od kojih su dva ostala neistražena pod profilom, te jedna zidana grobnica (grobница B). (T. II, sl. 1) To je istraživanje inače bilo podstaknuto slučajnim nalazom oslikane zidane grobnice (grobница A) u 1991., kada je Hrvatska vojska kopala rovove za obranu Đakova. U toj je prigodi rovokopačem otkrivena grobnica A, od koje je zbog ratnih uvjeta spašena samo freska, nešto kostiju pokojnice i nekoliko nakitnih predmeta. Nažalost, geodetski snimci istraživanja Odsječka I zagubljeni su, tako da se istraživanja Odsječka II nisu mogla nastaviti na istoj lokaciji, ali su se na temelju sjećanja očevidaca nastojala postaviti u neposrednoj blizini Odsječka I. Odsječak II, tj. sonda otvorena 1999. u svom je sjeveroistočnom kutu dodirnula prije spomenuti obrambeni rov, tako da se krenulo istraživati južno od njega.

U Bloku I pronađena je na visini od 100,25 m jama kružnog oblika, promjera 1,25 m, s dnom od zapečene zemlje i pepela na visini od 99,85 m (Jama 1). (T. III, sl. 1–3) U njoj je bilo životinjskih kostiju i 1,35 kilograma keramičkih ulomaka (isključujući djelomice rekonstruirani lonac), svi otprilike iste strukture i boje, od kojih su neki nosili tragove gara i nagorenosti. Presjek pokazuje razmjerno grubu i šupljikavu glinu s mnogo svjetlucavog kvarca vidljivog osobito na vanjskim i unutrašnjim stijenama. Većina ulomaka tamne je boje, odnosno crnih i smeđih nijansi na presjeku i na vanjskim i unutrašnjim površinama; rjeđi su crvenkasti komadi, i to samo na presjeku, kao i svjetlosmeđi, odnosno žućkasti ulomci grublje strukture. Prevladavaju ravna dna i izrazito izvijeni obodi na kratkom vratu, često dvostruko obrubljeni; jedini su ukras urezane usporedne vodoravne crte, najčešće na vratu. Jedan lonac ravnog dna, trbušastih stijenki i kratkog izvijenog vrata (sačuvana visina: 14,5 cm; promjer otvora: 18 cm, veličina sačuvanog ulomka dna: 9 x 7,5 cm) bilo je moguće rekonstruirati gotovo u cjelini. (T. III, sl. 4) Uz keramiku pronađeno je i nešto kostiju: ulomci ušne kosti konja i bedrene kosti goveda, te još nekoliko neodredivih primjeraka. Osobito je zanimljiv nalaz goljenice izumrlog goveda, jer sama njegova narav, a potom i stupanj fosilizacije te ugladenost jednog ruba upozoravaju na sekundarni ukop, odnosno na predmet koji je korišten kao alatka, vjerojatno nož za struganje i rezanje mesa.³ Ispod Jame 1 zatečeni su ostaci pretpostavljene treće zidane grobnice, koji nisu istraženi jer se nastavljaju dalje pod zapadni profil. Pronađena

² Istraživanje je provedeno u organizaciji Muzeja Đakovštine Đakovo, Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Osijeka u suradnji s Arheološkim muzejem u Zagrebu i Odsjekom za arheologiju Filozofskog fakulteta iz Zagreba. Voditelj je bio dr. Zoran Gregl. Usp. Gregl 1994.

³ Veliku zahvalnost za određenje i komentar svih životinjskih kostiju, kao i za niz korisnih podataka iz područja paleontologije, dugujemo mr. Dejana Brajković iz Zavoda za paleontologiju i geologiju kvartara HAZU.

je još jedna razmjerno plitka jama s gornjim rubom na visini od 100,10 m i dnom na visini od 99,90 m (Jama 2). Većim je dijelom bila u Bloku I, a manjim se dijelom prostirala u blokovima II, V i VI. U njoj je prikupljeno 2,44 kg keramike posve slične onoj iz prethodne jame, a razaznaju se ulomci ravnih dna i izvijenih profiliranih oboda. Među razmjernim obiljem ondje pronađenih kostiju prepoznati su ostaci domaćeg goveda, konja, te ovce ili koze. Pojedine kosti pokazuju tragove udaraca tupim predmetom i obrade sječivom različite oštine i veličine.

Na površini Odsječka II nađeno je dosta ulomaka keramike slične onoj iz jama, a usto i velika količina lomljene cigle, te nekoliko prapovijesnih mikrolita. Svi su grobovi (osim groba 10 u Bloku I) bili ukopani u zdravicu, a očitavanje grobnih raka po boji zemlje u većini je slučajeva bilo nemoguće. Raka je kod onih grobova gdje je bila vidljiva naznačena i na crtežu. Grobovi su bili orijentirani sjeverozapad – jugoistok, s glavom na sjeverozapadu. Od ovog se pravila izdvajaju samo dva groba: 21 i 28, položeni u smjeru zapad – istok, s glavom na zapadu. U jednom je slučaju došlo do presijecanja: grob 27 nasjeo je na grob 22 i uništio ga. Međutim, uzorak je premalen da bi se moglo govoriti o dvoslojnom groblju u smislu da kasnija populacija nije znala za onu prije, jer je grob 22 bez nalaza. Moguće je, isto tako, da je riječ o ukopu majke i djeteta, s obzirom na to da je glava djeteta (grob 22) nađena kod nogu pokojnice iz groba 27.

Blok VII Odsječka II nije istraživan jer se po sastavu zemlje, koja je rahlija i sastavljena od pomiješanog humusa i zdravice, pretpostavilo da je možda u pitanju sonda Odsječka I istraženog 1993. Međutim, zbog nepostojanja geodetskih snimaka Odsječka I, te ograničenosti sredstava za istraživanje u 1999., to je pitanje zasad ostalo nerazjašnjeno.

Arheološko iskopavanje 1999. u cijelosti je opravdalo iščekivanja i potvrdilo neophodnost cjelovitog i sustavnog istraživanja nalazišta Štrbinci. Naime, historijat istraživanja i slučajnih nalaza na tome mjestu, kao i opće prilike povezane s činjenicom da je riječ o obradivom zemljištu koje se izoravalo stoljećima, svjedoče o tome da je prostor naseljenog dijela u velikoj mjeri uništen, te da je groblje (ili groblja) posljednja prilika za istraživanje rimskog naselja na Štrbincima. Prema tome, buduća bi iskopavanja trebala odrediti opseg rasprostiranja groblja, a slijedom toga i naselja, pretpostavljene Certisije.

Osnovne antropološke podatke preuzele smo iz rada dr. Marija Šlausa koji je ljudsku osteološku građu obradio u zasebnom članku ovoga broja Arheoloških radova i rasprava.

II. OPIS GROBOVA I GROBNIH NALAZA

Napomena: Analogije koje navodimo uglavnom su okvirne u smislu kako je to prokomentirano u Razmatranjima. Rijetki slučajevi potpunih ili gotovo potpunih sličnosti naznačeni su odgovarajućim izrazom, a sintagma *vjerojatne analogije* odnosi se na predmete koji nisu sačuvani u cijelosti.

Grob 10 – Blok I

Ukop u sloju između humusa i zdravice; visina: 100,13 m, orijentacija sjeverozapad – jugoistok, raka plitka, zaobljenih kutova, duž. 105 cm, šir. 50 cm, gornji dio uništen, vjerojatno izoravanjem. Ukopana je bila najvjerojatnije djevojčica u dobi od 2,5 do 3,5 godine, položena na leđa a ruku ispruženih niz tijelo; duž. kostura: 90 cm. Prilozi su zatečeni uz desnu potkoljenu, malo iznad stopala. (T. IV, sl. 1, 2)

Prilozi:

1. **Brončana narukvica** – zelena patina, bez ukrasa, rastavljenih krajeva, okruglo-četvrtastog presjeka, najvećeg promjera 0,2 cm. Jedan je kraj sužen, a drugi ravno odrezan. Veličina narukvice je 3,6 - 4,8 cm. Odrezani kraj je vjerojatno odlomljen, tako da se izvorni oblik može rekonstruirati kao kolut zašiljenih krajeva koji su mogli biti lagano razmaknuti, doticati se, ili se pak presijecati. (T. IV, sl. 3)

Vjerojatne analogije: Intercisa II: 426, br. 116 i d.; Burger 1966: 204, 224, Figs. 97/47: 1-3, 117/283: 4a i d; Vágó – Bóna 1976: 219, Taf. IX/167: 4; von Schnurbein 1977: 84, Taf. 164: 6, 8; Jovanović 1978: 30-31; sl. 46-47; Petru – Petru 1978: 167, T. XII: 36; Košćević 1992: 69, T. 1: 3; Goti: 313-315, Fig. IV.18.-21.

Datacija: 3.- 4. st.

2. **Brončana narukvica** – zelena patina, trakasti presjek, naprava za pričvršćivanje sastavljena od šiljate kuke na jednom kraju i okrugle rupe za njen prihvat na drugome. Rupa je odijeljena dvama poprečnim crtama, tako da nalikuje na stiliziranu životinjsku glavu. Veličina narukvice je 4,1 cm, a širina trake 0,7 cm. Ukrašena je dvama nizovima znakova "x", odnosno kosih križeva, razdvojenima po sredini lagano izbočenim rebrom. (T. IV, sl. 4)

Analogije: Intercisa II: 421, Abb. 91: 428; Burger 1966: 225, Fig. 118/296: 1 i d.; Lányi 1972: 165, Abb. 59: 17, 18; Vágó – Bóna 1976: 233, Taf. 23:6; Petru – Petru 1978: 63, T. XIII: 20-22; Budja 1979: 252, T. 4: 13; Sági 1981: 15, Abb. 4: 3, 4 i d.; Marijanski-Manojlović 1987: 39, T. 14: 12/9.

Datacija: 3.- 4. st.

Obredna jama ("grob 11") – Blok II

Visina: 99,92 m, površina ukopa oko 90 x 60 cm. Ukopane su bile, ili pak odložene, kosti najvjerojatnije dviju životinja: manji dio skeleta teleta domaćeg goveda (*bos taurus*) i dio lijeve bedrene kosti golemog jelena (*megaceros giganteus*). Uz njih je zatečen i ulomak prapovijesne keramike grube fakture, ukrašen reljefnom trakom s nizom udubljenja. S obzirom na njegovo podrijetlo i činjenicu da u jami nije bilo drugih ostataka keramičkih posuda, spomenuti je komad onamo najvjerojatnije prispio sa zemljom kojom je ukop pokriven. (T. V, sl. 1, 2)

1. Tele – većina kostiju pripada teletu brahiceranog tipa domaćeg goveda mlađem od dvije godine. S obzirom da zdjelica nije cjelovita, nije bilo moguće utvrditi spol. Svi su ostaci fragmentirani i zasigani. Prvi podatak svjedoči o tome da je životinja bila raskomadana, a drugi da su kosti bile izložene snažnom djelovanju procjednih voda, što je možda moguće povezati s malom dubinom ukopa.
2. Jelen – za razliku od kostiju teleta, iznenađujuće je da na bedrenoj kosti golemog jelena nema sigastih nakupina. Uz novija oštećenja, nastala prilikom iskopavanja, vidljiva su i starija nastala ljudskom djelatnošću (zarezi na glavi femura i na dijafizi, kao i način razlomljenosti dijafize).

Nalaz je problematičan u smislu arheološkog tumačenja. Naime, golemi jelen izumrla je vrsta koja se prema svemu sudeći prvo pojavila u Europi, a potom proširila Azijom i doprla do sjeverne Afrike. Snažno i razgranato rogovlje, koje je kod mužjaka dosezalo raspon i do 4 metra, upućuje na to da je vrsta najvjerojatnije nastavala otvorene čistine koje su se izmjenjivale sa šumarcima. Na našim je prostorima golemi jelen obitavao tijekom gornjeg pleistocena i holocena, a njegovi su ostaci česti u naplavinama velikih rijeka i u gornjopleistocenskim špiljskim sedimentima. Vrijeme njegova izumiranja nije sigurno ustanovljeno, a moguće je da je u kontinentalnim dijelovima sjeverne Europe, ali ne i u našim krajevima, živio do povijesnog doba. Prema tome, treba pretpostaviti da je podrijetlo ovog nalaza uz domaće govedo sekundarne prirode, premda su okolnosti u kojima je do njega došlo nerazumljive.

Grob 12 – Blok III

Ruševina zidane grobnice sastavljena od velikih komada razlomljene cigle i žbuke, te razbacanih ljudskih i životinjskih kostiju, na visinama od 100,77 m do 100,48 m. Jedini prilog bio je novac pronađen na visini od 100,61 cm; dimezije urušenja na mjestu tog nalaza su 4,40 m x 2,25 m. Na visini od 100,11 m, u zemlji tamnijoj i masnijoj od okolne, nađene su ljudske nožne i još neke kosti. Smjer rasprostiranja tih kostiju odgovara smjeru ostalih istraženih grobova. Samo dno zidane grobnice, žbukana podnica, veoma je

dobro sačuvano, a nalazi se na visini od 99,75 m. Grobnica je inače bila razrušena u tolikoj mjeri da nije bilo moguće utvrditi način gradnje. Antropološkom analizom utvrđeno je da je u njoj bila pokopana žena u dobi od 30 do 35 godina. Zatečeno je nekoliko kostiju malog domaćeg goveda i kože ili ovce, na kojima se zapažaju tragovi guljenja mesa. S obzirom na to, nije vjerojatno da su komadi mesa bili priloženi uz pokojnicu. Po svoj prilici dospjeli u grob s površine gdje su zaostali kao ostaci posmrtno gozbe, na što upućuju tragovi zapečene zemlje zatečeni na visini od 100,71 m. (T. V, sl. 3, sl. 4)

Prilog:

1. Novac cara Magnencija (350. – 353.) ili Decencija. Na reversu se čita SALUS DD NN AVGET CAES – a unutar je kristogram, egzerg je nečitak. Takav su novac kovale kovnice u Amijenu (353. godine), Trijeru (352. godsine) i Arlu (350.-353. godine).⁴ (T. VI, sl. 1–3).

Grob 13 – Blok II

Visina: 99,88 m, orijentacija sjeverozapad – jugoistok. Pravokutna raka zaobljenih kraćih strana, veličine 105 cm x 50 cm, jasno ocrtana. Kostur dojenčeta (duž. 68 cm) u dobi od 0,5 do 1,5 godine dobro je sačuvan, osim kostiju stopala. Pokojnik je bio položen na leđa, s desnom rukom na trbuhu, a lijevom na zdjelici. U grobu su pronađena jedino 2 željezna čavla, jedan ispod nogu kod lijevog stopala, a drugi s lijeve strane glave. Ostaci drva na čavlima svjedoče o ukopu u sanduku. (T. VII, sl. 1–3)

Bez priloga.

Grob 14 – Blok V

Visina: 99,10 m, orijentacija sjeverozapad – jugoistok; grobna raka nije se ocrtavala. Pokojnica u dobi od 40 do 45 godina, ispružena na leđima (dužina kostura: 154 cm), s desnom rukom svinutom u laktu prema desnom ramenu, a lijevom na trbuhu. Na desnoj strani prsiju zatečena je srebrna naušnica, a malo niže od nje i olovni stožasti predmet nepoznate namjene. (T. VIII, sl. 1, 2)

Prilozi:

1. **Srebrna naušnica** – šesterokutna, duguljasta, svjetlozelena staklena perla sa srebrnkastom prevlakom ovješena na srebrnoj žici. Ukupna visina naušnice je 2,3 cm, a promjer alke 1,5 cm; nedostaje joj dio koji se provlačio kroz uho. (T.VIII, sl. 3)

⁴ Novac je odredila gospođa Zdenka Dukat iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, na čemu joj srdačno zahvaljujemo.

Analogije: Intercisa II: 431-435, T. LXXX: 3, 5; Burger 1966: 206, Fig. 99: 72/1 i d.; Lányi 1972: 171, Abb. 65: 6, 10; Salamon – Barkóczi 1973: 78-79, Taf. 24: 45/14a; Jovanović 1978: 39, sl. 65.

Datacija: 4. st.- 1. polovica 5. st.

2. **Olovni predmet** – poluamorfni jajoliko-stožasti grumen olova nepoznate namjene, visine 3,2 cm. (T. VIII, sl. 4)

Grob 15 – Blok VI

Visina: 99,23 m, orijentacija sjeverozapad – jugoistok; raka se nije ocrtavala. Kostur djeteta (duž. 140 cm) u dobi od 9,5 do 10,5 godina razmjerno je slabo sačuvan. Pokojnica je bila ispružena na leđima, s rukama položenima na zdjelici. Na lijevoj ruci zatečene su jedna brončana i nekolicina koštanih narukvica, na desnoj jedna brončana narukvica, na vratu ogrlica, u zdjelici prsten, te jedna naušnica kod desne strane glave, a druga pri vađenju glave iz zemlje. Uz desno stopalo bio je priložen stakleni vrč. (T. IX, sl. 1, 2)

Prilozi:

1. **Ulomci koštanih narukvica** – 7 komada glatkih, neukrašenih, zaobljeno-trakastih narukvica načinjenih od dijelova međusobno povezanih brončanim sponkama, od kojih je jedna sačuvana. Širina trake je 0,5 cm, a debljina 0,1 - 0,3 cm. Svih sedam ulomaka pripadalo je obručima različitog promjera (5, 6,5, 7, 7,5, 8, 8,5 i 12,5 cm). (T. X, sl. 1)

Analogije: Burger 1966: 206, Fig. 99: 72/4 i d.; Lányi 1972: 167, Abb. 61:1; Keller 1979: 22, Taf. 3: 12-13; Mócsy 1981: 195, Abb. 4: 24 i d.; Sági 1981: 10-11, Abb. 1: 21 i d.; Topál 1993: 164, Pl. 58: 86/13-15.

Datacija: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2. **Brončana narukvica** na lijevoj ruci oblikovana u vidu stiliziranog zmijskog tijela rastavljenih krajeva; jedan od njih u obličju duguljastog zadebljanja predočuje glavu, a drugi, jednostavno zašiljen, naznačuje rep. Narukvica je D presjeka (0,10 x 0,25 cm), veličine 4,4 x 5 cm. Manja je vjerojatnost da je zadebljanje s jednog kraja otpalo, odnosno da su oba kraja bila stilizirana poput životinjskih glava. (T. X, sl. 2)

Analogije: Burger 1966: 215, Fig. 108: 191/2; Salamon – Barkóczi 1973: 78, Taf. 23: 32/20; Vágó – Bóna 1976: 221, Taf. 11: 446/5; Jovanović 1978: 28, 30, sl. 25, 30; Budja 1979: 251-252, T. 3: 25-28, 4: 4; Sokač-Štimac 1984: 118, T. II; Schulze-Dörrlamm 1990, Taf. 17: 25; Košćević 1991: 33, T. VII: 81.

Datacija : 4. st.- 1. polovica 5. st.

3. **Brončana narukvica** na desnoj ruci – krajevi prebačeni jedan preko drugoga i stilizirani u obliku životinjskih glava nalik bačvastim perlama s prstenastim obrubom na dnu i vrhu. Veličina je 4,4 x 5,1 cm, a presjek ovalan, 0,2 - 0,3 cm. (T. X, sl. 3)
Potpune analogije: Burger 1966: 202, Fig. 95: 19/1 i d.; Salamon – Barkóczy 1971: 43, Abb. 7: 13/6; Budja 1979: 251, T. 3: 5 i d.; Fülep 1984: 139, Fig. 105: 45; Marijanski-Manojlović 1987: 64, T. 38: 66/3; Jevremov – Tomanić Jevremov – Ciglencečki 1993: 226, T. 2: 7; Košćević 1999: 42, T. 1: 4.
Datacija: 4. st.- 1. polovica 5. st.
4. **Ogrlica** sastavljena od međusobno spojenih osmičastih karika načinjenih od brončanog lima, ukupne dužine oko 35 cm. Pronađena je slomljena u 2 dijela, te je naknadno spojena pri konzervaciji. Naprava za prikopčavanje sastoji se od dviju duguljastih pločica s alkama i kukom za prihvat. (T. X, sl. 4)
Potpune analogije: Burger 1966: 227, Fig. 120: 314: 2; Vágó – Bóna 1976: 219, Taf. 9: 167: 2. Okvirne analogije: Intercisa II: 446, br. 13, Taf. LXXXI: 7; Lányi 1972: 169, Abb. 63: Halskette 1.
Analogije za kopču: Intercisa II: 446, br. 4, Taf. LXXXI:1; Lányi 1972: 170, Abb. 64 A: 1, 2, 4, 5; Salamon – Barkóczy 1973: 85, Taf. 30: 3; Vágó – Bóna 1976: 214, Taf. 4: 36/8; Sági 1981: 80, Abb. 61: 115/1a; Marijanski-Manojlović 1987: 118, T. 22: 28/1.
Datacija: 4. st. – 1. polovica 5. st.
5. **Naušnice** – brončane sa staklenom perlom modre boje, ukupne visine 3,2 cm. Jedan je krak naušnice savijen u kuku, a drugi je oblikovan u kariku učvršćenu dvostrukim navojem. Stožasti privjesak na oba je kraja ukrašen dvjema vodoravnim prugama, a s njegove donje strane je staklena kolutasta perla plave boje, dužine 1,9 cm. Na drugoj naušnici staklena je perla ostavila tek praškasti trag, ali su se na tom primjerku sačuvali ostaci tekstila. (T. X, sl. 5)
Analogije: Burger 1966: 208, Fig. 101: 120/1; 214, Fig. 107: 185/4; Lányi 1972: 171, Abb. 65: 4-5; Vágó – Bóna 1976: 212, Taf. 2: 19a/1-2; Jovanović 1978: 39, sl. 67; Mócsy 1981: 212, Abb. 22; Jevremov – Tomanić Jevremov – Ciglencečki 1993: 227, T. 2: 1-2.
Datacija: 4. st. – 1. polovica 5. st.
6. **Željezni prsten** – slomljen u tri dijela, naknadno slijepljen i djelomično rekonstruiran. Karika je oblog presjeka (0,2 cm), veličine 1,9 x 1,1 cm, rastavljenih pločasto raskovanih krajeva. Budući da je razmak između krajeva prevelik i nefunkcionalan, te da se takvom obliku u literaturi ne nalaze pouzdane analogije, vjerojatnije je da je taj razmak popunjavala kruna; u tom slučaju vidi analogije za prsten br. 2 iz groba 29. (T. X, sl. 6)
Moguće analogije: Lányi 1972: 168, Abb. 62: 2, 13; Košćević 1991: 35, T. X: 118.
Datacija: 3.-4. st.

7. **Stakleni vrč** – udubljeno prstenasto dno (prom. 5,1 cm), blago zaobljeno rame, valjkasto-stožasti vrat (prom. 2,5 – 3,5 cm) s trokutastim izljevom dvostruko profiliranog ruba (prom. 6,3 cm). Trakasta ručka obuhvaća čitavu bočnu površinu izljeva, nadvisuje ga i spušta se u obliku slova S na njegov gornji rub. Boja je prozirna, zelenkasta, a stijenke tanke, ponegdje i manje od 0,1 cm; najveća im je debljina na vratu (0,2 cm). (T. X, sl. 7)
- Vjerojatne analogije: Barkóczy 1988: 187-188, Taf. XLV: 459-461, XLVI: 463, XLVII: 466a. Datacija: 4. st.- 1. polovica 5. st.

Grob 16 – Blok V

Visina: 99,81 m, orijentacija sjeverozapad – jugoistok; raka pravokutna, zaobljenih kutova, veličine 176 x 52 cm. Pokojnik u dobi od 60 do 65 godina bio je ispružen na leđima (dužina kostura: 160 cm) s rukama prekriženima na zdjelici. (T. IX, sl. 3, 4.)

Bez priloga.

Grob 17 – Blok VI

Visina: 99,20 m, orijentacija sjeverozapad – jugoistok. Pravokutna raka zaobljenih kutova, veličine 94 cm x 45 cm, ispunjena zemljom pjeskovitijom od one izvan rake. Kostur djeteta (duž. 63 cm) u dobi od 1,5 do 2,5 godine, veoma poremećen i slabo očuvan. U samom dnu groba nađen je veći komad odlomljene cigle trokutastog oblika, veličine 11 x 15 x 13 cm. Među rebrima je zatečen probušeni brončani novac, a kod desne potkoljenice ulomci staklene boce. (T. XI, sl. 1, 2)

Prilozi:

1. **Brončani probušeni novac** Konstantina I, na reversu vjerojatno IOVI CONSERVATORI.... (T. XI, sl. 3)
2. **Staklena boca** - izrazito fragmentirana, prepoznaje se po ulomku vrata i nedostatku ručke, ali se njen njezin izvorni izgled ne može rekonstruirati. Vjerojatno je, sudeći prema količini stakla riječ o posudi visine do 12 cm. Stijenke su prosječne debljine 0,2 cm, ponegdje i tanje od 0,1 cm. Boja i kakvoća stakla teško se razabiru radi iridizacijske prevlake, ali se ipak naslućuje potpuna prozirnost i svjetlozelena boja.

Grob 18 – Blok VI

Visina: 99,06 m, a orijentacija sjeverozapad – jugoistok. Raka se nije ocrtavala. Pokojnik u dobi od 45 do 50 godina bio je ispružen na leđima, s desnom rukom na ramenu, a lijevom na trbuhu; dužina kostura je 174 cm. (T. XII, sl. 1, 2)

Bez priloga.

Grob 19 – Blok II

Visina: 99,78 m, orijentacija sjeverozapad – jugoistok; raka se nije ocrtavala. Pokojnica u dobi od 30 do 35 godina (dužina kostura: 148 cm) položena na leđima s desnom rukom na zdjelici a lijevom na prsima. Na lijevoj su ruci zatečeni ulomci koštanih narukvica isprepleteni s rebrima, a na desnoj dvije korozijom spojene narukvice, jedna željezna, a druga brončana, te još jedna brončana narukvica na desnoj ruci. Oko glave i na prsima bile su rasute staklene perle i brončana kopča ogrlice, dok su tri prstena s desne ruke pronađena na zdjelici. (T. XII, sl. 3, 4)

Prilozi:

1. **Koštane narukvice** – 7 ulomaka. Dijelovi su povezani brončanim sponkama, a na jednom se ulomku sačuvao dio brončane oplata koja je isto tako služila za povezivanje, odnosno učvršćivanje narukvice. Sedam ulomaka sadržavaju tri različite ukrasne zamisli, otkrivajući vjerojatno i ukupan broj narukvica: a) 4 ulomka s tragovima bojenja smeđom bojom – prilično nevješto izvedeni trostruki koncentrični krugovi s točkom po sredini; b) 2 ulomka – niz jasno urezanih izmjeničnih dvostrukih koncentričnih krugova s točkom po sredini i po dva manja okomito postavljena jednostruka kruga, isto sa središnjom točkom; c) 1 ulomak – motiv mreže, odnosno rombova izveden nevješto plitkim žljebljenjem. (T. XIII, sl. 1, XXV, sl. 1)

Približan promjer svih triju narukvica je 6,5 cm, širina trake 0,6 – 0,7 cm, a debljina od 0,2 cm do 0,3 cm na mjestima spajanja.

Analogije za ukras a: Burger 1966: 222, Fig. 115: 264/2 i d.; Salamon – Barkóczi 1971: 46, Abb. 10: 61/11, 12; Lányi 1972: 167, Abb. 61: 18, 19; Mócsy 1981: 212, Abb. 22: 12-13; Biró 1987a: 58-59, Figs. 35: 376-377, 36: 379 i d.; Topál 1993: 197, Pl. 91: 5/13. Napomena: u svim navedenim analogijama krugovi su dvostruki; trostrukih ne nalazimo.

Analogije za ukras b: Salamon – Barkóczi 1971: 46, Abb. 10/14; Lányi 1972: 167, Abb. 61: 23, 24; Biró 1987a: 57-58, Figs. 34: 346, 35: 353.

Ukras c: mreža rombova tipičan je ukras koštanih predmeta, ali ga ne nalazimo primijenjenog na narukvicama; naprotiv, čest je na metalnim primjercima. Usp. Lányi 1972: 165, Abb. 59: 5-11.

Datacija: 4. st. – 1- polovica 5. st.

2. **Željezna narukvica** na lijevoj ruci – presjek koluta kvadratan (deb. 0,2 cm), veličina 5,8 x 6 cm; usljed bimetalne korozije gotovo je u potpunosti propala. Na kolutu je sačuvano 7 brončanih perli, a izvorno ih je vjerojatno bilo 8. Sačuvani su i ostaci tkanine, vjerojatno dio odjeće pokojnice ili platna u koje je bila umotana. (T. XIII., sl. 2)

Potpune analogije: Vágó – Bóna 1976: 223, 232, Taf. 13: 1005/5, 22: 1185/9.

Datacija: 4. st. – 1. polovica 5. st.

3. **Brončana narukvica** na lijevoj ruci, ovalno-kružnog presjeka (0,4 x 0,5 cm), veličine 5,6 x 6,1 cm. Jedan je kraj koso zarezan i podešen tako da ulazi u narebreno cjevasto proširenje drugoga kraja. (T. XIII, sl. 3)
Analogije: Salamon – Barkóczi 1971: 46, Abb. 10: 61/8; Sokač-Štimac – Bulat 1974: 132, T. II: 2.; Jovanović 1978: 30, sl. 44; Budja 1979: 251-252, T. 3: 25 i d., 4:1. Potpuna analogija: Vágó – Bóna 1976: 228, Taf. 18: 1121.
Datacija: 4. st. – 1. polovica 5. st.
4. **Brončana narukvica** na desnoj ruci. Veličine je 4,8 x 5,6 cm, D presjeka (0,4–0,6 cm), rastavljenih krajeva proširenih u obliku tuljca. (T. XIII, sl. 4)
Analogije (s obzirom na jednostavnost oblika sličnosti su manje više potpune, ali uvijek postoji poneka razlika, na primjer u dimenziji proširenja, presjeku ili materijalu, koju nije moguće točno sagledati radi nedovoljno preciznih opisa i ilustracija): Intercisa II: 423-430, br. 18, 71, 187, 225; Burger 1966: 226, Fig. 119: 308/2; Janković 1975: 209-210, sl. 6: 3; Vágó – Bóna 1976: 232, Taf. 22: 1185/7; Jovanović 1978: 30, sl. 45; Keller 1979: 23, Taf. 2: 13/8; Mrkobrad 1982: 17-49, T. VII: 1, 2, XIX: 3, 6, 7, XXXVII: 3, 6; Schulze-Dörrlamm 1990, Taf. 40: 9-12; Goti, 133-134, 160: Fig. II.51., III. 15g; Szekeres 1999: 789, Pl. X: 183/2, 3.
Datacija: 2. polovica 4. st. – 1. polovica 5. st.
5. **Ogrlica** od staklenih perli (a) s brončanom kopčom (b). Od ukupno 105 perli 101 je zelene boje; kolutasta je jagoda 81, 23 su šesterokutne duguljaste, od toga 3 bijele, te jedna bijela kuglasta, okomito plitko narebrena. Perle su nađene rasute, te su nakon konzervacije složene u proizvoljnu kombinaciju. Dvodijelna kopča (duž. 5,8 cm) izrađena je u obliku pljosnate žice pravokutnog presjeka; jedan dio na kraju ima alku kroz koju se provlači kuka drugog dijela. Ukupna pretpostavljena dužina ogrlice s brončanom kopčom je oko 35 cm. (T. XIII, sl. 5)
Analogije za perle: Intercisa II: 442, Abb. 94: 8, 9, 23, 28; Burger 1966: 202 - 211, Figs. 95: 24/12, 25/5 i d., 99: 72/5, 101: 120/2, 104: 150/2; Salamon – Barkóczi 1971: 46, Abb. 10: 61/7; Lányi 1972: 169, Abb. 63: 5, 9; Mócsy 1981: 212, Abb. 22: 4, 6; Marijanski-Manojlović 1987, T. 13: 11/3, T. 28: 40/4.
Analogije za kopču: isto kao za br. 1 u grobu 15.
Datacija: 4. st. – 1. polovica 5. st.
6. **Brončani posrebreni prsten** – trakasti obruč (deb. 0,15 cm) okomito narebren, promjera 1,8 cm. (T. XIII, sl. 6)

Analogije: Burger 1966: 228, Fig. 121: 330/2 b i d.; Lányi 1972: 168, Abb. 62: 5, 6; Vágó – Bóna 1976: 23, Taf. 4: 36/7 a-c; Petru – Petru 1978: 44, T. XIV: 30; Guiraud 1989: 196-200, Fig. 45, Typ 8 d.

Datacija: 3.st. - 1. polovica 5. st.

7. **Srebrni prsten** – glatki trakasti obruč debljine manje od 0,1 cm i širine 0,15 cm; promjer je 1,7 cm. (T. XIII, sl. 7)

Analogije: Intercisa II: 413; Lányi 1972: 168, Abb. 62: 1; Sokač-Štimac – Bulat 1974: 133, T. II: 7; Vágó – Bóna 1976: 217, Taf. 7: 105/4 i d.; Keller 1979: 22, Taf. 2: 10/4; Fülep 1984: 213; Guiraud 1989: 196-200, Fig.45, Typs 8 e-d; Topál 1993: 200, Pl. 94: 11/5.

Datacija: 3. st. – 1. polovica 5. st.

8. **Srebrni prsten** – glatki obruč trakasto-kvadratnog presjeka debljine 0,1 cm i širine 0,15 cm; promjer je 1,7 cm. (T. XIII, sl. 8)

Analogije i datacija kao kod prethodnog primjerka.

Grob 20 – Blok II

Visina: 99.53 m, orijentacija sjeverozapad – jugoistok; raka se nije ocrtavala. Pokojnica u dobi od 40 do 45 godina, položena na leđa, s desnom rukom na djelici a lijevom pruženom uz tijelo; dužina kostura: 168 cm. Glava je bila priljubljena uz prsa, tako da se može pretpostaviti postojanje svojevrsnog jastuka, odnosno postolja načinjenog od zemlje. Uz desno stopalo bio je priložen balzamarij a uz lijevo čaša. (T. XIV, sl. 1, 2)

Prilozi:

1. **Stakleni balzamarij.** Tijelo je kvadratično, sve 4 stijenke ovalno udubljene, vrat valjkast, obod prstenasto izvijen, dno u sredini udubljeno. Staklo je bjelkasto, poluprozirno, s vidljivim mjehurićima zraka, tankih stijenki. Ukupna visina je 4,5 cm, od toga 2,5 cm otpada na tijelo, a 2 cm na vrat; promjer oboda je 2,5 cm, a dna 3,1 cm. (T. XIV, sl. 3, XXV, sl. 2)

Analogije (vrat je malo ili znatno dulji): Burger 1966: 232, Fig. 125: 11; Šaranović-Svetek 1986: 29-30, T. XIII: 1, 2; Marijanski-Manojlović 1987: 112, T. 16: 16/5; Barkóczy 1988: 124, T. XIX: 239; Fadić 1997: 32-33, br. 85-86.

Datacija: 4. st., osobito 2. polovica.

2. **Staklena čaša.** Staklo je vrlo tankih stijenki, pri vadjenju se raspalo, ali se prepoznaje konični oblik s dnom promjera 2 cm i ukupne visine oko 13 cm.

Analogije: Burger 1966: 232, Fig. 125: 7; Lányi 1972: 152, Abb. 46: 12-15; Mócsy 1981: 211, Abb. 21; Šaranović-Svetek 1986: 18, T. IV: 2; Barkóczy 1988: 82-83, T. IX: 100-104.

Datacija: 2. polovica 4. st. – 1. polovica 5. st.

Grob 21 – Blok VIII

Visina: 99,03 m, orijentacija zapad – istok; raka ovalna, dužine 158 cm, a širine 52 cm. Pokojnica u dobi od 30 do 35 godina, ispružena na leđima, s rukama prekriženima na prsima; dužina kostura: 145 cm. Položaj nogu poremećen, odnosno potkoljenice nepravilno razmaknute. (T. XV, sl. 1, 2)

Bez priloga.

Grob 22 – Blok VI

Visina: 99,10 m, orijentacija sjeverozapad – jugoistok; raka veličine 27 x 95 cm. Otkrivene su samo dvije male kosti i bijeli tragovi, vjerojatno od raspadnute kosti, djeteta u dobi 5,5 do 6,5 godina; lubanja mu je zatečena u grobu 27. (T. XV, sl. 3)

Bez priloga.

Grob 23 – Blok VI

Visina: 99,05 m, orijentacija sjeverozapad – jugoistok; ovalna raka veličine 52 x 138 cm. Kostur djeteta (duž. 105 cm) dobi od 3,5 do 4,5 godina, prilično slabo očuvan. Pored desne noge pronađen je stakleni vrč. (T. XVI, sl. 1, 2)

Prilozi:

- 1. Stakleni vrč** – posuda je prilično uništena, ali se razaznaje vrč prstenastog dna (prom. 5,1 cm), na sredini udubljenog; ručka je trakasta, tijelo se od ramena prema dnu sužava u obliku obrnutog stošca. Sačuvan je manji dio dvostruko profiliranog oboda koji je vjerojatno bilo isti kao kod vrča iz groba 15. Staklo je prozirno, svjetlozelenkasto, a debljina stijenki ne prelazi 0,2 cm.
Analogije i datacija: moguće kao kod groba 15, br. 2.

Grob 24 – Blok V-VII

Visina nalaza je 99,86 m; kostur nije pronađen. Grob je po svoj prilici bio uništen gradnjom zidane grobnice 30, jer je njen rub zatečen na visini od 99,51 m. Manja je vjerojatnost da se sačuvani dio kostura proteže dalje pod zapadnim profilom bloka.

Prilozi:

- 2. Brončana narukvica.** Obruč ovalnog presjeka (vis. 0,3 cm), rastavljenih krajeva raskovanih u obliku pravokutnih ploča, ukrašenih s po tri poprečne usporedne crte izvedene ubodima; veličina: 5,9 cm x 6,2 cm (T. XVI, sl. 3)

Analogije: Lányi 1972: 164, Abb. 58: 11 i d.; Sokač-Štimac – Bulat 1974: 132, T. II: 1, 3; Budja 1979: 250, T. 2: 15, 16; Mócsy 1981: 204, Abb. 13; Fülep 1984: 140, Fig. 106: 52/1; Košćević 1992: 83, T. 2: 20.

Datacija: Druga polovica 4. st. – 1. polovica 5. st.

3. **Brončana petlja**, vjerojatno od ogrlice – dvopetljasta spirala namotana oko jedne žice, dužina: 2,8 cm.. (T. XVI, sl. 4)

Potpuna analogija: Burger 1966: 225, Fig. 118: 302/3 a.

Datacija: 4. st.

4. **Stakleni vrč** veoma fragmentiran – cjevasti vrat (2,7 cm), trakasta ručka i ulomci tijela upućuju na kuglasti vrč. Staklo je debljine 0,3 cm, prozirno, jedva zamjetne svjetlozelenkaste nijanse koja se radi iridizacijske prevlake ne raspoznaje dobro.

Grob 25 – Blok IX

Visina: 98,54 m, orijentacija sjeverozapad – jugoistok; ovalna raka dugačka 188 cm, na gornjem dijelu široka šira 64 cm, a na donjem 44 cm. Pokojnica u dobi od 35 do 40 godina, ispružena na leđima, s rukama posloženima na zdjelicu; dužina kostura: 170 cm. Kalota lubanje razdvojila se od vilice, skliznuvši na lijevu stranu. Uz desnu nogu bila je priložena staklena boca. (T. XVII, sl. 1, 2)

Prilozi:

1. **Staklena boca** – znatno fragmentirana. Sačuvani su valjkasti vrat promjera 2,5 cm sa zdjelastim gornjim dijelom i prstenasto profiliranim obodom promjera 5,7 cm, te udubljeno dno promjera 4,5 cm. Stijenke su veoma tanke (0,1 do 0,2 cm), a staklo prozirno, svjetlozelenkaste boje s vidljivim mjehurućima zraka. (T. XVII, sl. 3)
Moguće analogije: Lányi 1972: 153, Abb. 47: 6; Šaranović-Svetek 1987: 23, T. X: 3; Barkóczy 1988: 137-139, Taf. XXIV: 290, 292, 297.
Datacija: 4. st. – 1. polovica 5. st.

Grob 26 – Blok IX

Visina: 98,48 m, orijentacija sjeverozapad – jugoistok; raka se nije ocrtavala, kosti glave spljoštene su od težine zemlje. Grob se proteže ispod južnog profila sonde, pa stoga nije u cijelosti istražen već je dobro pokriven i zaštićen do nastavka istraživanja. (T. XVIII, sl. 1, 2)

Grob 27 – Blok VI

Visina: 98,98 m, orijentacija sjeverozapad – jugoistok; raka se nije ocrtavala. Pokojnica u dobi od 30 do 35 godina, položena na leđa s rukama na zdjelici; dužina kostura: 135

cm. Kod lijeve potkoljenice pronađena je lubanja koja je pripadala grobu 22. Ispod lijevog ramena bio je odložen savijeni novac, a do nogu staklena boca. (T XVIII, sl. 3, 4, XXV, sl. 3)

Prilozi:

1. **Novac** - možda Konstantina II; na reversu je natpis GLORIA EXERCITUS, CONS..., te prikaz dvaju vojnika okrenutih jedan prema drugome, a između njih zastava (sl. RIC 138). Takav se novac kovao u Konstantinopolu 336.-337. (T. XIX, sl. 1)
2. **Staklena boca** - tijelo (visina 6,5 cm) zaobljeno i lagano spoljošteno, dno kružno udubljeno, sa stajaćom površinom promjera 5,2 cm. Cilindrični vrat (duž. 7 cm) prema vrhu se sužava i prelazi u prstenasto obrubljen zdjelicašti obodom nepravilnog oblika, promjera 5 cm. Ukupna visina je 13,5 cm. Staklo je prozirno, svjetlozelenkaste boje. (T. XIX, sl. 2, 3)
Analogije: Burger 1966: 232, Fig. 125: 13; Salamon – Barkóczy 1971: 52, Abb. 16: 1; Šaranović-Svetek 1987: 23, T. X: 3; Barkóczy 1988: 138, T. XXIII: 288-289; Fadić 1997 a: 81.
Datacija: 3. st. – 1. polovica 5. st.

Grob 28 – Blok V

Visina: 98,73 m, orijentacija zapad – istok; pravokutna, raka zaobljenih kutova, sužena prema nogama, dužine otprilike 140 cm; u gornjem dijelu granica je nejasna. Širina varira od 50 cm kod prsa do 38 cm kod potkoljenica. Kostur pokojnika u dobi od 40 do 45 godina poremećen je i slabo sačuvan (duž. 137 cm); ležao je na leđima s rukama prekrštenim na trbuhu. Vilica je spuznula na prsa, a kalota glave nađena je na lijevoj bedrenoj kosti kod zdjelice. U zdjelici je zatečena brončana fibula s lijeve strane kod kalote lubanje, a ispod desne zdjelice, brončana pojasna kopča. (T. XX, sl. 1, 2)

Prilozi:

1. **Brončana lukovičasta fibula**. Usljed bimetalne korozije željezna je igla uvelike propala, ali je djelomično rekonstruirana; oko nje je ostao sačuvan komad kože. Ukupna dužina fibule je 8,2 cm (noga 3,9 cm, luk 3,4 cm). Sa svake strane raščlanjene poprečne grede trapezoidnog presjeka nalazi se po jedno kružno udubljenje, a njeni bočni rubovi na prijelazu u lukovice završavaju perlantom trakom. Lukovice su bikonične, spljoštene, s bradavicom na vrhu. Hrnat luka izduženo-trapezoidnog presjeka ukrašen je uokvirenom trakom kuka, izvedenom niello tehnikom. Pri dnu luka je plastična traka ukrašena okomitim urezima. Noga fibule uzdužnom je trakom s utisnutim trokutima podijeljena na dva dijela. Na dijelu kod luka nalaze se četiri, a na dnu noge još dva kružna udubljenja, ukrašena trima urezanim linijama. Na

vanjskoj površini noge do luka tanko je urezan motiv znaka X, odnosno Andrijin križ. (T. XX, sl. 3)

Analogije: Lányi 1972: 157, Abb. 51: 30, 31; Salamon – Barkóczi 1973: 85, Taf. 28: 196/15; Jovanović 1978: 67, sl. 136, 138 – 140; Petru – Petru 1978: 56-57, T. III: 30; Marijanski-Manojlović 1987: 66, T. 11: 6/1; Pröttel 1988: 363-364, Abb. 4 a: 4, Typ ¾.

Datacija: 2. polovica 4. st.- (eventualno) početak 5. st.

2. **Brončana pojasna kopča.** Predica okruglog presjeka ovalna, sa sedlastim uleknućem na prednjoj strani, trn trokutastog presjeka s rombičnim vrhom, okov četvrtast s tri glatka ureza koja se šire zrakasto od otvora za trn predice; rubovi su mu s tri strane (osim one na kojoj je utor za trn) ukrašeni trakom ispunjenom urezanim cik-cak motivom. Na poledini kopče zadržao se ostatak organske materije, vjerojatno tkanine, odnosno kože. (T. XX, sl. 4)

Analogije: Intercisa II: 459, Abb. 101: 10-12, 21, 102: 5; Bullinger 1969: 44, Taf. XX: 5; Lányi 1972: 158, Abb. 52: 11; Vágó – Bóna 1976: 213, Taf. 3: 3/2; Keller 1979: 38, Taf. 4: 47/3, 5: 84/13; Sagadin 1979: 338, T. 11: 7; Mócsy 1981: 212, Abb. 22: 1; Ciglenečki 1993, T. 2: 11; Koščević 1999: 42, T. 1: 11.

Datacija: 2. polovica 4. st. – 1. polovica 5. st.

Grob 29 – Blok IX-VIII

Visina: 98,44 m, orijentacija sjeverozapad – jugoistok; raka ovalnog oblika, malo uža kod nogu (duž. 200 cm, šir. na gornjem dijelu 60 cm, a kod nogu 45 cm). Pokojnik u dobi od 40 do 45 go dina, ispružen na leđima (duž. kostura: 160 cm), s desnom rukom položenom niz zdjelicu, a lijevom na trbuhu. Jedan je željezni čavao nađen kod desne potkoljenice, drugi kod lijeve potkoljenice, treći iznad lijevog ramena, a četvrti s lijeve strane glave. Sva su četiri dugačka po 6,1 cm, a na njima su se sačuvali ostaci drveta koji upućuju na ukop u drvenom sanduku. S lijeve strane glave nađena je brončana fibula, na lijevoj ruci željezni prsten, a do nogu staklena boca i (vjerojatno) čaša. (T. XXI, sl. 1, 2)

Prilozi:

1. **Lukovičasta brončana fibula** – dužine 7 cm, pozlaćena, ukrašena tauširanim srebrom. Noga (3,7 cm) je duža od zdepasto zbijenog šupljeg luka (3 cm). Raščlanjenje sa svake strane poprečne grede šestorokutnog presjeka sadrži po dvije rupe, a njeni krajevi završavaju perlastom trakom na prijelazu u bikonične spljoštene lukovice sa šiljatom bradavicom (jedna nedostaje) na vrhu. Hrnat luka trapezoidnog presjeka ukrašen je trima uzdužnim trakama: središnja je ispunjena nizom listolikih križića u kvadratnim okvirima, a dvije bočne kukama (motivom tzv. pasjeg skoka). Oba kraja

središnje trake sadrže po jednu portretnu glavicu. Prijelaz luka u nogu naznačen je perlastim obrubom. Ukraas noge, izveden tauširan srebrom, sastoji se od triju uzdužnih traka: središnja sadrži motiv grane, a bočne su ispunjene spiralnim kukama. Na početku i kraju noge po jedna je portretna glavicu, a rubovi su joj ukrašeni s po tri pelta motiva koji probijaju ravnu površinu ostavljajući dojam nazubljenosti. Pri konzervaciji je bila otpala jedna lukovica, ona kojoj nedostaje bradavica, što upućuje na popravke za vrijeme nošenja fibule. (T. XXII, sl. 1, XXV, sl. 4)

Analogije: Burger 1966: 208, Fig. 101: 114/1; Salamon – Barkóczy 1971: 47, Abb. 1: 68/18; Lányi 1972: 157, Abb. 51: 30, 35 A; Vinski 1974: 8-9, T II, III; Jovanović 1978: 65, sl. 127; Pröttel 1988: 364-369, Abb. 6: 1, 2 C, Typ 5; Jevremov 1990, sl. 1-3, T. 1: 1, 2: 2.

Dacacija: 2. polovica 4. st. – 1. polovica 5. st. (mogući početak u razdoblju Konstantina).

2. **Željezni prsten** – slomljen u tri dijela, naknadno slijepljen; dio ramena i krune djelomično rekonstruirani, nedostaje otprilike polovica trakastog obruča. Promjer prstena je 2,2 cm, a veličina ovalne krune 1,1 x 0,9 x 0,4 cm. (T. XXI, sl. 3)

Analogije: Intercisa II, 413; Burger 1966: 216, Fig. 109: 200/2; Vágó – Bóna 1976: 212, Taf. 2: 19a/5a; Mócsy 1981: 212, Abb. 22: 4; Guiraud 1989: 188, Fig. 26, Typ 4a.

Dacacija: 2. polovica 4. st. – 1. polovica 5. st.

3. **Staklena boca** – sačuvan je najveći dio cjevastog vrata (vis. 7, 8 cm; prom. 2, 8 cm) neznatno proširenog prema naglašenom ramenu, odnosno kuglasto-spljoštenom tijelu (ukupna visina: 11, 5 cm). Staklo je prozirno, svjetlozelenkasto, s vidljivim mjehurucima zraka. Debljina stijenki je 0,2 cm – 0,3 cm. (T. XXI, sl. 4)
4. **Staklena čaša** – vjerojatno je riječ o čaši jer je zatečena ispod boce, ali se njen oblik zbog fragmentiranosti ne može utvrditi. Međutim, ulomak ruba s dijelom zakošene stijenke, kao i iznimna tankoća zelenkastog prozirnog stakla (0,1 cm), daju naslutiti koničnu čašu poput one iz groba 20.

Moguće analogije i dacacija: kao kod groba 20, br. 2.

Grob 30 (zidana grobnica) – Blok V

Grobnica orijentirana sjeverozapad – jugoistok, opljačkana davno prije istraživanja, sadržavala je kostur muškarca u dobi od 50 do 55 godina. Ono malo sačuvanih kostiju, od kojih su najizrazitije gornja kalota lubanje i bedrena kost, bilo je posve ispremiješano, a cijela zapuna grobnice pomiješana s lomljenim komadima cigle i žbuke. Kostu su zatečene na visini od 98,99 m, a gornji jugozapadni kut grobnice je na visini 99,51 m. Osim ljudskih kostiju, pronađena je i bedrena kost ovce ili koze. Grobnica je građena veoma solidno; osnovni materijal opeke su dimenzija 27 x 6 x 30 cm i 40 x 6 x 30 cm. Od dna prema vrhu pet je redova cigle međusobno povezanih i premazanih čvrstom

žbukom, tako da se samo na nekim mjestima može vidjeti način gradnje. Na njima je čvrsti sloj žbuke debljine 1-3 cm, vjerojatno u funkciji zaravnjivanja razine grobnice; od tog mjesta grobnica se prema vrhu lagano sužava. Gornji je dio građen od uslojene grubo lomljene cigle vezane žbukom, a na vrhu su uredno posložene cigle, isto tako prekrivene žbukom. Duž sjeverne i južne unutrašnje strane bilo je napravljeno izbočenje širine 7 cm na koje su se naslanjale pokrovne cigle vjerojatno posložene koso u obliku dvoslivnog krova. Dimenzije grobnice su 2,25 x 1,15 x 0,65 m, s time što je na zapadnoj i istočnoj kraćoj strani nešto viša (0,8 m) zbog zabata. Dno je bilo popločeno sa šest vodoravno položenih cigli nešto većih od onih korištenih za gradnju. U grobnici nije bilo priloga, a u blizini njenog sjeverozapadnog vanjskog kuta pronađen je oveći neobrađeni komad vapnenca. (T. XXIII, sl. 1-5, T. XXIV, sl. 1-5)

III. RAZMATRANJA

III.1. Narav kasnoantičke obrtničke proizvodnje i pitanje analogija

Narav kasnoantičke obrtničke proizvodnje u arheološkoj se literaturi predstavlja dvojako: pojedini autori naglašavaju njenu ujednačenost i jednoobraznost, a drugi usitnjenost i raznolikost. Čini se, međutim, da je to prije posljedica kuta promatranja i odabira naglaska negoli suprotstavljenih stajališta. Privredno osamostaljivanje provincija od kraja 2. st. nije upitno, kao ni njegova posljedica, odnosno uspostavljanje niza novih središta obrtničke proizvodnje. Ta je pojava, združena s kasnoantičkom sklonošću tipološkoj ujednačenosti, proizvela razmjerno mali broj osnovnih oblika pojedinih predmeta i mnoštvo njihovih inačica.⁵ Jednoobraznost kasnoantičke proizvodnje odnosi se ponajprije na izradu vojničke opreme, pri čemu se državni nadzor nad tom proizvodnjom obrazlaže i arheološkom građom i navodima iz izvora.⁶ Kako u tom kontekstu protumačiti tvrdnju izvrsnog poznavatelja odnosne građe da državno usmjeravanu oblikovnu monotonost predmeta vojničke uporabe opovrgava raznolikost kasnoantičkih vojničkih garnitura?⁷ Jedino različitim gledanjem na određivanje pojmova osnovnog oblika i njegovih podtipova. Da zaključimo: kasnoantička obrtnička proizvodnja, i vojna i civilna, uistinu je uniformirana u smislu da njeguje mali broj osnovnih tipova koje provincijalne radionice oponašaju, proizvođači tako niz varijanti međusobno različitih u nebitnim detaljima.

⁵ Treba, međutim, voditi računa o tome da autori različito vide i tumače pojmove osnovnog tipa i varijante. Usp. Doorselaer 1967: 243; Lányi 1972: 135; Vágó – Bóna 1976: 168, passim; Šaranović-Svetek 1986: 54; Vogt 1993: 62; Bintliff – Hamerow 1995: 2; Pavan 1995: 449; Liebeshuetz 1996: 11; Ottományi 1999: 367.

⁶ Oldenstein 1977: 75, 84-85; Fisher 1988: 189-190.

⁷ Böhme 1986: 48.

U posljednjih je nekoliko desetljeća objavljena bogata sjevernopanonska građa prikupljena u nizu manje ili više cjelovito i temeljito istraženih nekropola, koju je najbolje odrediti kao provincijalno-rimsku s barbarskim elementima.⁸ Imajući u vidu narav kasnoantičke obrtničke proizvodnje, pojedini mađarski autori u novije vrijeme naglašavaju izlišnost navođenja usporedbi kao dijela kataloške obrade nalaza u okviru jedne provincije, budući da je tipologija predmeta općepoznata. Prema tom mišljenju navođenje analogija pojedinim predmetima ima smisla samo ako takav postupak omogućava precizniju dataciju ili pak upućuje na radioničko podrijetlo.⁹ Na drugospomenutu mogućnost, samo s drukčijim predznakom, upućivao bi podjednako i posvemašnji nedostatak analogija, kao i prepoznavanje navlas jednakih predmeta. Međutim, nedostatak sličnih predmeta krajnje je nepouzdana metoda, ograničena (ne)mogućnošću stjecanja potpunog uvida u građu. Isto tako, ni pojam izravne analogije nije posve jednoznačan, jer pod njim ne treba podrazumijevati "preslike" pojedinih predmeta, već veliku sličnosti koja dopušta i manje razlike. Prema tome, ograničena mogućnost prepoznavanja radioničkog podrijetla uvjetovana je dvjema pretpostavkama. Prva od njih je raspršenost kasnoantičke proizvodnje u okviru koje se vjeruje da čak i manja naselja proizvode gotovo sve predmete malog obrta, osim raskošnog stakla i nakita, te lukovičastih fibula.¹⁰ S druge strane, pojasne kopče i fibule uglavnom su se izrađivale postupkom "izgubljenog voska" koji je onemogućavao nastanak dvaju navlas istih predmeta.¹¹

Shodno tome, potpune analogije za predmete iz grobova 15 (3, 4), 19 (2, 3) i 23 (3) mogle bi upućivati na radioničko podrijetlo, odnosno na uvoz, s obzirom na to da je riječ o metalnim predmetima. S druge strane, pojedini detalji upućuju na domaću proizvodnju ukrašenih koštanih narukvica, osobito u svjetlu podatka da se takav razmjerno nezahtevan nakit izrađivao posvuda. Koštane su se narukvice u pravilu ukrašavale različitim kombinacijama krugova, što je stvorilo mogućnost bezbrojnih varijacija u okviru kojih bi i potpuna podudarnost najvjerojatnije bila slučajna. Međutim, narukvice iz groba 19 ukrašene su nespretno izvrednim trostrukim koncentričnim krugovima, kakvih se drugdje ne nalazi, a jedan primjerak usto nosi motiv mreže, uobičajen za druge koštane predmete, ali ne i narukvice. Prema tome, proizvodnja ukrašenih koštanih narukvica na Štrbincima gotovo je sigurna.

⁸ Ponekad autori izraz *barbarski* stavljaju u navodnike. U svakom slučaju, podrazumijevaju se elementi materijalne kulture strani ustaljenim rimskim oblicima, koji do izražaja dolaze u kasnoantičkom razdoblju; stoga se povezuju s pripadnicima naroda (Sarmati, Alani, Germani i drugi) čije je matično područje izvan granica Carstva, a koji od 4. st. znatno zamjetnije negoli prije prelaze te granice s namjerom trajnog naseljavanja.

⁹ Lányi 1972: 135; Vágó – Bóna 1976: 182; Mócsy 1981: 185; Sági 1981: 9.

¹⁰ Lányi 1972: 135.

¹¹ Bullinger 1969: 75; Košćević, u: Košćević – Makjanić 1995: 36.

Ipak, s obzirom na neistraženost, ne samo Štrbinaca nego i kasnoantičkih nekropola sjeverne Hrvatske općenito, u ovome smo se radu opredijelile za "klasičniji" pristup kataloškoj obradi, pa osim rijetkih izravnih analogija navodimo i one okvirne. Smatramo, naime, da nam u opisanim okolnostima takav postupak omogućuje bolji uvid u mogućnosti datiranja i ujedno olakšava stavljanje štrbinačke građe u horizont kasnoantičkih nekropola Panonije u cjelini. Datacije smo prilagodile kontekstu. Naime, pojedini oblici predmeta, na primjer staklenog posuđa ili narukvica, traju nepromijenjeni od ranijeg razdoblja do kasne antike, ali se u kataloškoj obradi naznačuje samo kasnoantički vremenski okvir, jer dosad istraženi dio štrbinačke nekropole nedvojbeno pripada tome razdoblju. Navedene se primjedbe odnose na katalog, a u razmatranjima smo, uvažavajući razloge općenite tipološke ujednačenosti panonske kasnoantičke materijalne kulture, prednost dale gospodarskim, statusnim, religijskim i ritualnim aspektima prilaganja; elementi tipologije predmeta i načina njihova nošenja dotaknuti su tek sporadično. Razmatranja se inače temelje na katalogu predmeta iskopanih u istraživanjima 1999., odnosno na odsječak II štrbinačke nekropole. Budući da nalazi s odsječka I, istraženog 1993., nisu dosad analizirani u sličnom kontekstu, a da je riječ o dijelovima groblja koji se gotovo dotiču, i oni su uključeni u razmatranje. Prema potrebi, radi usporedbe osvrćemo se i na nalaze iz dvaju križnih grobova iskopanih 1966. na udaljenosti od oko 250 m prema sjeverozapadu.¹² Obuhvatnija istraživanja mogla bi pokazati je li riječ o dijelovima jedne te iste nekropole, ili pak o dva pokapališta rimske Certisije.

III.2. Pojam priloga

Prije rasprave o različitim vidovima prilaganja u kasnoantičkim grobovima potrebno je objasniti i samo značenje te riječi u arheološkom kontekstu, odnosno naše viđenje tog pitanja. Zaslužni istraživač kasnoantičke i ranosrednjovjekovne materijalne kulture na hrvatskim prostorima Zdensko Vinski, čijim će se postavkama zasigurno vraćati i idući naraštaji istraživača, smatrao je određenje grobnih priloga kao skupa svih predmeta pronađenih u grobu previše pojednostavljenim.¹³ Složile bismo se s njegovim zapažanjem razlike između priloga u užem i širem smislu, dakle između predmeta položenih uz pokojnika ("pravi" priloz) i onih koji su bili sastavnim dijelom odjeće. (Napomenimo pritom da su i dijelovi odjeće mogli biti priloženi uz tijelo, o čemu će još biti riječ.) Inače, autori o tom pitanju imaju podijeljena mišljenja; većina njih zapaža

¹² Podatke o križnim grobovima treba potražiti u Raunig 1980 i Certissia: 60-66, br. 195 i 196, a o Odsječku I u Gregl 1993 i Certissia: 66-70, br. 197-203. Budući da su nalazi s Odsječka I ravnopravno uključeni u raspravu, nećemo se pozivati na posebne navode već upućujemo na navedenu literaturu.

¹³ Vinski 1989: 8-9.

naznačenu razliku, ali joj ne pridaje osobito značenje pri procjeni ukupnosti grobnih nalaza, dok je drugi potpuno zanemaruju.¹⁴ Teže je, međutim, pristati uz tvrdnju profesora Vinskog da samo takozvani prilozi u užem smislu imaju ritualnu pozadinu. Naime, i pojedini dijelovi odjeće, ponajprije pojas i fibula, imaju statusno, a slijedom toga i ritualno određenje. Osim toga, i sâm je izbor ukopavanja s odjećom i ukrasima ili bez njih u mnogim slučajevima uvjetovan ritualno, a ne imovinski. Budući da su u nedostatku priloga u užem smislu dijelovi odjeće i nakit važni pokazatelji društvenog položaja pokojnika, ne čini nam se opravdanim u vrednovanju grobnog inventara pripisivati im podređenu ulogu. Drugim riječima, prema našem viđenju grob nije bogat ili siromašan, što god da to značilo u određenom kontekstu, samo zato jer sadrži ili ne sadrži posebno priloženih predmeta, već je takav i s obzirom na vrstu i količnu opreme odjeće i ukrasa koje je pokojnik nosio na sebi. Prema tome, raspravljajući o prilozima u službi pogrebnog obreda na štrbinačkom groblju u obzir uzimamo sve vrste predmeta zatečenih na kosturu i uokolo njega. Čavli u grobovima 13 i 29 nisu ovamo uključeni jer njihov broj i raspored svjedoči o tome da su pripadali konstrukciji lijesa, a ne sastavu priloga, što je inače razmjerno česta pojava u grobovima cjelokupnog rimskog razdoblja.

III.3. Gospodarski, statusni, religijski i ritualni elementi prilaganja

Ovu smo cjelinu podijelile na podnaslove koji obuhvaćaju imovinsko-statusne i religijsko-ritualne elemente isključivo radi preglednosti. Istina je međutim da se sadržaji tih podnaslova isprepliću, ponekad i nerazdvojivo, što će povremeno dovesti do neizbježnih ponavljanja i preklapanja. Jasno nam je da su dometi okvirnih razmišljanja kojima se nastoji šire kontekstualizirati jedno nalazište ograničeni i uvjetni. Naime, usprkos ujednačenoj kasnoantičkoj materijalnoj kulturi, pa i osnovnim sastavnicama grobnog obreda, vidovi života i smrti ipak se razlikuju ne samo među provincijama nego i od mjesta do mjesta u jednoj pokrajini. Stoga uvijek ostaje pomalo neizvjesnim jesu li uočene (ne)podudarnosti posljedica (ne)pripadanja istoj kulturno-etničkoj cjelini, ili su pak puka slučajnost.¹⁵ Osim toga, postavlja se problem određenja pojma ritualnog s obzirom na to da je svaki postupak opremanja i ispraćanja pokojnika ritualan i simboličan u širem smislu. Ipak, moguće je nazrijeti i uži sadržaj tog pojma. Naime, u ranijem carskom razdoblju, obilježenom spaljivanjem pokojnika, brojnost i raznovrsnost priloga ostavljaju dojam nasumičnog i često razmetljivog izbora iz bogate zalihe potencijalne poputbine. Naprotiv, u pravilu malobrojniji prilozi u kasnoantičkim kosturnim grobovima

¹⁴ Doorselaer 1967: 138; Vágó – Bóna 1976: 162; Philpott 1991: 136, passim; Topál 1993: 4; Bierbrauer 1996: 111-112; Gleirscher 2000: 85.

¹⁵ Usp. Friedhoff 1989: 37; Philpott 1991: 146.

upućuju na pažljivo smišljen odabir određenih skupina predmeta, što daje naslutiti *ritualnu podlogu u smislu zadanih i ponavljanih postupaka koji se u nadnaravnom kontekstu primjenjuju sa svrhom ostvarivanja određenog cilja*. Ova je pojava dotakla Carstvo u cjelini, pa tako i provinciju Panoniju, u kojoj se jasnije razabire od 4. st.¹⁶

III.3.a. Imovinsko-statusni razlozi prilaganja

Prema jednome mišljenju status stanovnika Carstva, budući da nije bezuvjetno morao biti povezan s količinom imovine, ne odražava se u grobnoj poputbini. Stoga se pod pojmom statusa pokojnika misli isključivo na njegov imovinski položaj.¹⁷ Ne bismo se složile s tom tvrdnjom u cijelosti, jer pojedini elementi odjeće, dakle materijalne kulture, određuju status neovisno o bogatstvu, o čemu će više biti rečeno na odgovarajućem mjestu. Spomenimo u tom kontekstu i zanimljivu, ali teže provjerljivu pretpostavku, prema kojoj obilje grobnih priloga može osim pravog bogatstva odražavati i imovinski uvjetovan društveni stres, pri čemu se pokojnik nastoji prikazati ne u stvarnom nego u priželjkivanome društvenom položaju.¹⁸ Međutim, s obzirom da je status u smislu važnosti položaja čovjeka u njegovoj užoj ili široj zajednici ipak najčešće povezan i s imovinom, te da je te dvije komponente društvenog položaja teško razlučiti, to se pitanje razmatra zajednički.

Podloga i krajnji cilj grobnog rituala u pravilu su vjerske prirode u najširem smislu, dok je imovinsko-statusna komponenta tek njegova formalna nadopuna, ali važna za razumijevanje odnosa rimske civilizacije prema svijetu mrtvih. Spomenimo da jedan navod sv. Augustina potvrđuje da su i kršćani podlijegali zakonitostima imetka utoliko što su se bogatiji među njima pokapali raskošnije.¹⁹ Nema sumnje u to da količina i vrsta grobne oprema počiva na bogatstvu pokojnika, ali je istina i to da nedostatak raskošnog ukopa ne svjedoči sam po sebi siromaštvo. Premda najskuplji grobovi u pravilu sadrže i najraskošniju opremu, ima i iznimaka: zidane grobnice, uz uvjet da nisu okradene, znaju sadržavati malo priloga, a ukopi u jednostavnoj grobnoj jami čitavo obilje predmeta. Dodamo li k tome da se u pojedinim kontekstima drveni lijes, koji često i ne ostavi traga, procjenjuje skupljim od ukopa pod tegulama, pitanje količine priloga uvjetovane imovinskim ili pak drugim razlozima očitava se kao nemali problem arheologije kasnoantičkih groblja. Prisjetimo se da je pokojnik u grobu 29, u kojemu je zatečena pozlaćena fibula, najraskošniji od svih predmeta u okviru odsječka I i II štrbinačkog

¹⁶ Philpott 1991: 156. 226; Gleirscher 2000: 85.

¹⁷ Friedhoff 1989: 37.

¹⁸ Halsall 1995: 43; Stoodley 1999: 139

¹⁹ Leclercq 1922: 2707.

groblja, bio pokopan u drvenom sanduku, premda bi mu primjerenija bila zidana grobnica. Općenito opadanje grobnog inventara, očito u panonskim grobovima osobito u 2. polovici 4. st., autori pripisuju različitim uzrocima, najčešće kombinaciji imovinsko-statusnih i religijsko-ritualnih razloga. Rjeđi su oni koji smanjen obim priloga u kasnoantičkim grobovima posvuda, a ne samo u Panoniji, pripisuju isključivo osiromašenju.²⁰

Kako procijenuti dosad istraženi dio štrbinačkog groblja s obzirom na količinu priloga? Prosjek priloga u panonskim grobovima 4. st. istraženima do 70-tih godina nastao je na temelju veoma neujednačenog uzorka, jer nekolicina groblja nije dala ni jedan prazan grob, dok se u drugima njihov postotak kreće od otprilike 10% do 60%. Sveukupno, posve su rijetka pokapališta na kojima je broj praznih grobova zamjetan ili čak prevladavajući.²¹ S obzirom na takve općenite prilike svrsishodnije je ukupnost štrbinačkih nalaza prisposodobiti pojedinačnim vrijednostima negoli općem panonskom prosjeku. Sa 10 praznih grobova od sveukupno njih tridesetak ta nekropola spada među prosječne, što se osobito odnosi na broj priloga u pojedinačnim grobovima. Većina je njih sadržavala po 1 ili 2 predmeta, a iznimke su grobovi 15 i 19 sa po petnaestak priloga. Zanimljivo je da je Odsječak I, vjerojatno ponajprije radi malog broja ukopanih žena, znatno siromašniji priložima od Odsječka II. Primijećeno je naime da se silazna krivulja količine priloga u panonskim kasnoantičkim grobovima, izražena osobito na kraju 4. st., odnosi uglavnom na grobove muškaraca.²² Inače, prosječna grobna oprema Rimljanke srednjeg i višeg imovinskog položaja sadržavala je par naušnica, ogrlicu, te po jedan ili više primjera narukvica, dok je prsten nešto rjeđi; status i bogatstvo pritom se očitovao prije u plemenitosti materijala negoli u broju predmeta.²³

Pouzdaniju procjenu sveukupne količine grobnih nalaza ometa okradenost grobova bilo da je do nje došlo u antici ili u kasnijim razdobljima. O tome je pitanju kasnoantička arheologija ispisala obimnu literaturu u kojoj se nastoji ne samo ustanoviti okradenost nego i proniknuti u namjere i postupke počinitelja.²⁴ U obilju katkad proturječnih i zbnjućih podataka i nagađanja ipak je moguće izdvojiti nekoliko općih mjesta u smislu putokaza. Dakle, antički su kradljivci po svemu sudeći poznavali i smještaj i raspored grobova i ondje odloženih predmeta, a usto su pokazivali poštovanje (ma kako ironično to zvučalo) prema pokojniku. Smatra se isto tako da su birali najraskošnije priloge, i to

²⁰ Burger 1966: 159; Doorsealer 1967: 83; Salamon – Barkóczi 1971: 72-73; Lányi 1972: 129-133; Vágó – Bóna 1976: 162; Mackensen 1978; Mócsy 1981: 180; Sági 1981: 117-118; Philpott 1991: 228-230; Bierbrauer 1996: 111; Pirling 1996: 83.

²¹ Lányi 1972: 66, Abb. 6.

²² Lányi 1972: 129.

²³ Salamon – Barkóczi 1973: 89; Philpott 1991: 152; Gleirscher 2000: 87, 89.

²⁴ Lányi 1972: 64-65; Vágó – Bóna 1976: 149-156; Grünwald 1988: 33-40; Friedhoff 1989, 37, bilj. 4; Topál 1993: 81; Franken II, 1021, passim; Szekeres 1999: 507.

mahom metalne, pri čemu su im znali izbjeći čak i manji zlatni predmeti. Stoga se pretpostavlja da se antička krađa prepoznaje po neporemećenom kosturu i ostavljanju svih priloga osim raskošnijih primjeraka nakita i opreme odjeće. Usto, grobnica se nastojala oštetiti minimalno, a zapažena su čak i pažljiva prikrivanja nasilnog otvaranja i pukotina. Suprotno tome, suvremenu krađu navodno odlikuje bezobzirno remećenje i groba i kostura, te manja probirljivost u prikupljanju predmeta.

Međutim, tako zacrtana naizgled jednostavna procjena o razdoblju i naravi krađe u pojedinačnim je slučajevima znatno otežana nizom različitih okolnosti. Premda su predmetom krađe najčešće bile zidane grobnice, stradavali su čak i grobovi u običnim zemljanim rakama, u kojima je tom prigodom moglo doći do neznatnog pomicanja skeleta.²⁵ Tko, dakle, može biti siguran da mu pri istraživanju nije promakao još u antici pažljivo okraden zemljani grob s nešto zaostalih priloga? Prisjetimo se naprimjer grobova br. 21 (žena, bez priloga, poremećen položaj nogu), 22 (dijete, lubanja pomaknuta prema grobu 27, bez nalaza), 25 (žena, pomaknuta lubanja, prilog staklena posuda, a očekivao bi se i nakit) i 28 (muškarac, jako pomaknuta lubanja, lukovičasta fibula i predica). Naravno da su opisana remećenja mogla biti prouzročena i na drugi način, na primjer pritiskom zemlje, odnosno strojeva i alata pri poljoprivrednim radovima, ili pak vršljanjem životinja, ali se mogućnost namjernog djelovanja ljudske ruke ne može odbaciti. Podjednako je teško procjenjivati okradenost urušenih grobnica, pogotovo ondje gdje, upravo kao na Štrbincima, spomenički danak ne odnose samo kradljivci, nego i obrada zemlje. Tko može znati što se već u antici dogodilo s grobnicom kojoj je krov naknadno srušio stroj ili ruka "ljubitelja starina"? Grobnica A (Odsječak I) bila je prema iskazu svjedokâ okradena neposredno nakon slučajnog razaranja pri gradnji vojničkog rova 1991. Tom je prigodom iz nje ukraden stakleni vrč, a da nikad nije dan na uvid stručnjacima, kojima je ipak preostala nekolicina nakitnih predmeta i metalni okovi, vjerojatno ostaci drvene kutije.²⁶ Uz ogrlicu koja je sadržavala i zlatna zrna pokojnica je najvjerojatnije imala i zlatne naušnice. S obzirom na to, kao i na kutiju, može se pretpostaviti da je u grobu bilo više ukrasnih predmeta, ali je zauvijek izgubljena mogućnost prepoznavanja antičke krađe. Položaj kostiju, zguranih u jedan kut groba, zbunjjuć je utoliko što nije riječ ni o posvemašnjem neredu, mogućem djelu suvremenih kradljivaca, ni o neporemećenosti koja bi govorila o "pažljivom" antičkom provalniku. Položaj tih kostiju zapravo odgovara uobičajenom postupku koji se primjenjuje kad se u grobnici pravi mjesto za novi ukop, ali takvome ondje nije bilo traga.²⁷ Prema tome, pretpostavljenoj antičkoj krađi pripisali bismo otuđi-

²⁵ Vágó – Bóna 1976: 149, 152; Topál 1993: 81

²⁶ Gregl 1994: 182; Migotti 1997: 213-214.

²⁷ Vágó – Bóna 1976: 81-82, Abb. 104, *passim*.

vanje skupocjenijeg nakita, naprimjer para zlatnih naušnica neizostavnih za takav ukop, suvremenom "pokloniku arheologije" krađu staklenog vrča, a brzini i metežu u kojem se sve odvijalo, ali i prisebnosti arheologa na terenu, spašavanje preostalih nakitnih predmeta. Grobnica B u neposrednoj blizini prošla je još gore, barem što se struke tiče. Nju su suvremeni kradljivci locirali pomoću detektora i otvorili je tako da su potpuno srušili pokrov, koji se po ostatku zabatne konstrukcije prepoznaje kao dvoslivan. Istraživaču je preostalo pokupiti ispremiješane kosti, novac Jovijana (363.-364.), mali ulomak staklene posude i nekoliko komada žbuke s tragovima crvene freske.²⁸ I u ovome slučaju ostaje nepoznato jesu li suvremeni počinitelji naišli na prethodno netaknut grob, ili je i taj već u antici bio okraden. Suvišno je i napomenuti da u rekonstrukciji tih zbivanja pričanja očevidaca i posrednih svjedoka, ma kako dragocjena bila, nisu posve pouzdana.

Usprkos tome što su preostale dvije zidane grobnice na odsječku II (grobovi 12 i 30) otkopane u arheološkim istraživanjima, njihovu antičku sudbinu, dakle ni prvobitnu opremu, nije bilo moguće rekonstruirati. Jasno je jedino to da su u suvremenom razdoblju uništene i, ako su sadržavale priloge, temeljito okradene. Grob 12 bio je potpuno razoren i razvučen, nakon čega je u njemu zaostao tek komad novca. Okolnosti u kojima se to dogodilo nisu posve jasne, premda bismo poticaj razaranja najradije pripisale poljoprivrednim radovima, odnosno rigolanju koje prodiere u najveću dubinu; prisjetimo se da se nalazi pojavljuju na dubini od oko 40 – 50 cm od površine. Međutim, s obzirom na to da se u ruševini sačuvalo manje opeke no što je bilo potrebno za takvu građevinu, postoji mogućnost da je posvemašnja razorenost posljedica prikupljanja opeke za sekundarnu upotrebu. Grobnici 30 stradao je samo krov, kosti su bile potpuno ispremiješane, a od pretpostavljenog inventara nije pronađen ni najmanji trag. Sve to upućuje na suvremenu krađu, s time da ostaje otvorenim pitanje je li krov grobnice zahvaćen strojem u poljoprivrednim radovima, ili je riječ o namjenskom djelu ljudskih ruku.

Uz pretpostavku da 4 dosad pronađene zidane grobnice nisu bile iznimke u smislu da su takvi ukopi u pravilu bogatije opremljeni²⁹, njihov bi inventar nedvojbeno podigao prosjek ne samo količine nego i vrsnosti priloga na štrbinačkome groblju.

Na početku ovog odsječka rasprave spomenuto je da je imovinske uvjete prilaganja teško odvojiti od statusnih. Prema nekim mišljenjima prilogi u grobovima muškaraca prije svega upućuju na društveni položaj i djelatnost, dakle status u užem smislu, a oni u ženâ daju naslutiti imovinsku podlogu, bilo vlastitu, bilo obiteljsku. Na uvjerljivost te pretpostavke upućuje podatak da se na grobljima s prosječno manje priloga oskudica odno-

²⁸ Gregl 1994: 182; Certissia: 68.

²⁹ Vágó – Bóna 1976: 149.

si prije svega na muškarce.³⁰ Na taj bi se način možda dala obrazložiti razlika između priložima bogatijeg Odsječka II u odnosu na Odsječak I. Izuzmemo li razorene i okradene zidane grobnice, u prvome su dijelu groblja pronađeni isključivo grobovi muškaraca i djece, dok je u drugome žena bilo nešto više negoli pojedinačno djece i muškaraca. U trima zidanim grobnicama, od njih ukupno četiri, bile su sahranjene žene, a samo u jednoj muškarac, ali je uzorak i premalen i nedovoljno sačuvan da bi se mogle stvarati pretpostavke o eventualnim imovinsko-statusnim uzrocima te pojave. Prilike na Odsječku I gdje je uz dvije žene u zidanim grobnicama devetoro muškaraca i djece pokopano u običnim rakama na prvi pogled djeluje znakovito u kontekstu o kojemu raspravljamo, ali je i u ovome slučaju oskudnost uzorka prepreka donošenju prosudbi. Ništa određenije u tom smislu nisu ni prilike na Odsječku II, gdje su u zidanim grobnicama pokopani jedna žena (grob 12) i jedan muškarac (grob 30) u okruženju petnaestak prosječno opremljenih ukopa muškaraca, žena i djece u rakama i drvenim sanducima. Tri muška groba (7 u Odsječku I i 28 i 29 Odsječku II) dala su priloge koji odražavaju status: lukovičaste fibule i dijelove pojasa. U grobu 7 pronađeni su brončani pojasni jezičac i željezna kopča, u grobu 28 lukovičasta fibula i kopča, obje brončane, a u grobu 29 pozlaćena brončana fibula. Na prvi je pogled vidljivo da skupocjenost nije uvijek obilježavanja statusa, jer su u toj kategoriji i željezo i pozlaćena bronca.

Mnogobrojna zapažanja i istraživanja pokazuju da u kasnoantičkom razdoblju pojas i lukovičastu fibulu, pojedinačno ili zajedno, nose isključivo civilni ili vojni državni dužnosnici različitog položaja. Tvrdnja o statusnoj obilježenosti pojasa redovito se obrazlaže pisanim izvorima iz kojih se dade razabrati da je kasnoantička državna uprava bila ustrojena prema vojnim obrascima u tolikoj mjeri da se službovanje u državnoj ustanovi označavalo izrazom *militare*. Slijedom toga, a i na temelju arheološke građe, zaključuje se da su elemente vojničke odjeće, osobito one rukovodećih činova, preuzimali i državni dužnosnici. Slaba točka tako uobličienog saznanja u njegovoj je prevelikoj uopćenosti. Premda nitko, koliko nam je poznato, ne kaže da su kožni pojas s metalnom kopčom nosili i ljudi izvan državnih službi, nitko se nije ni upustio u detaljniju analizu statusne hijerarhije rimskih građana u tom kontekstu, a uz pomoć arheološke građe. Pojedini od autora pojas pripisuju vojnicima, drugi činovnicima, a većina objema tim kategorijama rimskih građana.³¹ Takvo je određenje dovoljno široko da ne bi bilo upitno, ali nerazjašnjenima ipak ostaje nekolicina pitanja povezana sa statusnom naznakom pojasa. Jesu li ga, naime, nosili i drugi ljudi osim državnih dužnosnika; razlikuju li se

³⁰ Lányi 1972: 129-130; Mócsy 1981: 188; Sági 1981: 117-118; Philpott 1991: 231, passim

³¹ Saglio 1887; Chadwick Hawkes – Dunning 1964: 187-188; Bullinger 1969: 63-69; Salamon – Barkóczi 1975: 88; Schnurbein 1977: 93, 125-128; Keller 1979: 26; Sagadin 1979: 316; Böhme 1986; Marijanski-Manojlović 1987: 66; Jevremov 1990: 394; Košćević 1991: 93, 100; Philpott 1991: 140, 187-188; Vogt 1993: 96; Böhme 1996: 92; Siegmund 1996: 695-696, Abb. 570; Glaser 1997: 21; Smith 1999: 160, 177.

međusobno vojnički i činovnički pojasevi; jesu li vojnici nosili i drukčije pojaseve osim dobro poznatih širokih (6-10 cm, s time da je pripadajuća kopča bila prosječne širine 4-5 cm) primjeraka opremljenih rovašenim garniturama tzv. vojničkog stila; kako se razlikuju pojasevi prema hijerarhijskom stupnju?

Negativnom odgovoru na prvo pitanje priklanjamo se stoga jer slično misli većina autora koja ga se dotakla, a nemamo saznanja o posebnim istraživanjima te teme. To, međutim, ne znači da ukop bez priloženog pojasa u svakom slučaju označava čovjeka nižeg statusa. Poznato je, naprimjer, da pojas koji označava najviši vojni položaj, uključujući i onaj carski, nije sadržavao metalnih dijelova, te da se na skulpturama visokih činovnika pojas ponekad i nije prikazivao. Očito je, dakle, bilo prilika u kojima ni činovnici ni vojnici nisu nosili pojas, pa su se, iz ritualnih razloga, mogli bez njega i pokopati.³² O tome najbolje svjedoči grob 29, o kojemu će biti riječi u vezi s ondje priloženom lukovičastom fibulom. Prema dostupnoj spomeničkoj evidenciji, a bez posebnog istraživanja, drugo pitanje ostaje nerazriješenim: ne vidimo pouzdanijih elemenata za razlikovanje vojničkog pojasa od činovničkog, ali ćemo se na tu temu još vratiti. Pitanju pak o mogućim različitim oblicima vojničkog (dakle i činovničkog) pojasa naslućuje se potvrđan odgovor koji ćemo detaljnije obrazložiti jer se odnosi i na građu sa Štrbinaca. Iz njega ujedno proizlazi i potvrđan odgovor na posljednje pitanje. Pređice kopči iz grobova 7 (D-oblika) i 28 (sedlastog ili bubrežastog oblika) široke su oko 3,5 cm i prilagođene pojasu širine 3-4 cm, a spadaju u najrasprostranjeniju skupinu te vrste predmeta u Panoniji. Općenito se smatra da su jednostavne pređice u obliku slova D, odnosno ovalne, četvrtaste, ili sedlaste, združene s najčešće pravokutnim okovom, podvrsta širokih rovašenih vojničkih, odnosno časničkih pojaseva. Pod izrazom *podvrsta* treba podrazumijevati predmete koji su bili u uporabi ne samo istodobno nego i u istoj funkciji. Drugim riječima, autori, tj. oni među njima koji se barem posredno osvrću na to pitanje, ne razmišljaju o tome da bi jednostavnije kopče pripadale nižim redovima.³³ Međutim, uvjerljivijim nam se čini pretpostavka, premda se ona odnosi na vojničku opremu 3. st., da razlike u izgledu i vrsnoći izrade čestica vojničke odjeće treba pripisati različitim činovima.³⁴ Primijenjeno na prilike 4. st., kada se rovašene pojasne garniture s jezičcima i metalnim okovima u pravilu pripisuju časnicima, jednostavnije bi oblike trebalo pripisati nižim činovima.

Pitanje o eventualnoj razlici između civilnih i vojničkih pojaseva, koje je malo prije naznačeno kao neodgovoreno, pokušale smo razmotriti u svjetlu trećeg elementa pojasne garniture: jezičca. Jedini takav predmet sa Štrbinaca (iz poznatog konteksta) potječe

³² Saglio 1887: 1181; Fisher 1988: 187; Smith 1999: 160.

³³ Salamon – Barkóczi 1971: 57; Böhme 1986: 44-47; Póczy 1999: 436.

³⁴ Fisher 1988:187.

iz groba 7, a nađen je zajedno sa željeznom pređicom. Jedni autori takav predmet izri-
jekom ili pak posredno navode kao dio isključivo vojnog pojasa, dok mu rjeđi odriču
takvu ulogu; ostali u tom pogledu nisu dovoljno određeni.³⁵ Problem je, međutim, u tome
što se usprkos izričitih ili podrazumijevanih tvrdnji u ovom ili onom smislu jezičci
pronaleže u grobovima koji se proglašavaju ili podrazumijavaju vojničkima, kao i u oni-
ma kojima autori ne pridaju takvo određenje. Isto se odnosi i na metalne okove poja-
seve, u kojima pojedini autori vide bezuvjetni element vojničkog pojasa. Osim toga, i u
tzv. vojničkim i nevojničkim grobovima nalaze se pojasne kopče, ali bez jezičaca i okova.
Naposljetku, obje se kombinacije pojavljuju kod ukopa u kojima je priložena i lukovičas-
ta fibula, ali i ondje gdje nje nema. Ukratko, iz dostupne arheološke evidencije ne može
se razabrati nikakvo pravilo u vezi s pojasevima opremljenima jezičcem i okovima, odnos-
no njihova pripadnost isključivo vojničkoj opremi. Dakle, pokojnik iz groba 7 na Odsječku
I mogao je biti vojnik ili činovnik, kao i oni iz grobova 28 i 29.

Tijesno povezana sa statusnim nošenjem pojasa je i uporaba lukovičaste fibule (grobo-
vi 28, 29). Premda su ta dva predmeta često dijelovi zajedničkog grobnog inventara,
pronaleže se i pojedinačno.³⁶ Međutim, ne mogu se razaznati eventualne zakonitosti
tih kombinacija, koje bi upućivale na različit društveni položaj nositelja.

Tipologija lukovičastih fibula razrađena je u najsitnijim oblikovno-stilskim i tehničkim,
datacijski osjetljivim, pojedinostima.³⁷ Iz mnogih stranica ispisanih o statusnoj ulozi tog
predmeta naziru se tri ili četiri mogućnosti koje, međutim, najčešće nisu međusobno
isključive. O nekada uvriježenom mišljenju da su lukovičaste fibule nosili isključivo vojnici
nije vrijedno posebno raspravljati jer se ono ionako temeljilo na negativnoj evidenciji, tj.
na činjenici da autori koji takve fibule navode kao vojničke ni ne ulaze u raspravo u tome
jesu li ih nosile i druge kategorije stanovnika.³⁸ Izostanak lukovičastih fibula u vojnika
prikazanih na umjetničkim spomenicima uz njihovu istodobnu prisutnost na odjeći či-
novnika mogla bi navesti na pomisao o fibuli kao povlastici civilnih državnih dužno-
snika.³⁹ No, takva je pretpostavka nelogična i neodrživa. Nelogična stoga što je neposred-
na tipološka prethodnica lukovičaste fibule, takozvana T-fibula, zasigurno pripadala
vojničkoj nošnji, a neodrživa zato jer se lukovičaste fibule, osim u većim naseljima, u
velikom broju nalaze na mjestima vojničkih logora.⁴⁰

³⁵ Chadwick-Hawkes – Dunning 1964: 223-227; Bullinger 1969: 29-32; Lányi 1972: 115; Petru – Petru 1978: 43; Keller 1979: 38, Taf. 3/16: 6-9; Košćević 1991: 93-94; Böhme 1996: 99.

³⁶ Salamon – Barkóczy 1971: 64; Pröttel 1988: 366; Philpott 1991: 188; Póczy 1999: 426.

³⁷ Pröttel 1988; Ivčević 2000.

³⁸ Salamon – Barkóczy 1971: 64; Zabehlicky 1980; Fisher 1988: 174.

³⁹ Lányi 1972: 140.

⁴⁰ Böhme 1972: 26 i d; Janković 1975; Jobst 1975: 94; Fisher 1988: 169; Périn 1996: 121; Ivčević 2000: 131.

Treća i najbrojnija skupina autora vidi lukovičastu fibulu kao sastavni dio odjeće vojnih i civilnih dužnosnika. Takvo tumačenje počiva na istoj pretpostavci kao i u pitanju pojasa: na uređenju državnih službi prema modelu vojničkog ustroja, pri čemu se osobito naglašava da je izvorno vojnički komad odjeće (paludamentum, hlamida, sagum) prešao i u građansko okruženje, te da je kod visokih civilnih državnih dužnosnika naglašavao i vojne nadležnosti njihove službe.⁴¹

Postoji još jedno zanimljivo, premda teže provjerljivo, stajalište, da je naime lukovičasta fibula obilježavala nametnutu, nasljednu i državno nadgledanu vezanost uz cehovske ustrojene privredne djelatnosti. Riječ je o kasnoantičkom državnom ustroju koji ljude obvezuje na robovanje jednom mjestu boravka, a potom i jednoj određenoj djelatnosti, slično kao i vojnike.⁴² Navedenu pretpostavku ne treba odbaciti, ali bi se njena vjerodostojnost mogla provjeriti jedino uz pomoć obimnog uvida i usporedbe sveukupne zalihe lukovičastih fibula s demografsko-prozopografskim prilikama kasnoantičkog Carstva.

Spomenimo naposljetku i mišljenje koje inače smatramo slabije utemeljenim od prethodnih, a prema kojemu je statusna uloga lukovičastih fibula preuveličana u smislu da su ih, uz vojnike i druge državne dužnosnike, mogli nositi svi oni koji su imali volje i sredstava da ih jednostavno kupe. Međutim, ako se nisu kupovali najraskošniji primjerci lukovičastih fibula, o čemu svjedoči podatak da su ih carevi poklanjali visokim dužnosnicima, onda je sva vjerojatnost da se takav predmet uopće i nije slobodno kupovao. Važnost fibule kao dijela službene odjeće potvrđuje i podatak o posebnom činovniku koji se brinuo za carsku fibulu.⁴³ Premda se pretpostavka o lukovičastoj fibuli kao tržišnom predmetu ne može posve odbaciti jer nema ni izvora ni građe koji bi je izravno pobijali, imamo dojam da je ona proizišla iz nemoći da se svi vidovi njene uporabe zadovoljavajuće protumače. Najjači dokazni razlog te teorije, da su naime lukovičastu fibulu nosile i žene, krhak je stoga što su takvi slučajevi dovoljno rijetki da ih imamo pravo smatrati tek iznimkama koje potvrđuju pravilo. A pravilo govori da su lukovičaste fibule nosili muškarci, i to najvjerojatnije kao znak pripadnosti državnom ustrojstvu uprave i privrede, dakle kao statusni simbol u proširenom smislu. Drugim riječima, sva je vjerojatnost da se pokojnici koji se pokapaju s takvim simbolom u pravilu ugledniji od onih koji fibulu sa sobom ne nose u grob.

Na fibuli iz groba 28 ostao je sačuvan ostatak kože, prilično rijedak nalaz i sâm po sebi, a potom i zato što su se takvim predmetom u pravilu prikopčavali ogrtači od tka-

⁴¹ Wild 1968: 226; Schnurbein 1977: 126; Tejral 1982: 242; Philpott 1991: 140, passim; Póczy 1999: 435-436; Smith 1999: 177; Ivčević 2000: 142.

⁴² Vágó – Bóna 1976: 167; Sági 1981: 100; Vogt 1993: 27, 98, 93; Migotti 1998: 106.

⁴³ Burger 1966: 142; Lányi 1972: 140; Jobst 1975: 94; Jovanović 1976: 48; Garbsch – Overbeck 1989: 77; Ivčević 2000: 132; Philpott 1991: 142, 229.

nine: sagum, hlamida i paludamentum. Kožna je, naprotiv, ponekad mogla biti penula (*paenula*), teški ogrtač seljaka i robova, koji su međutim katkad nosili i vojnici, a na jednom konzularnom diptihu datiranom oko 400. godine u penulama su prikazana i dva konzulska pomoćnika. Taj se odjevni predmet sprijeda najčešće zakopčavao gumbima, a rjeđe fibulom.⁴⁴ Nažalost, poremećenost kostura u grobu 28 onemogućuje sigurniju procjenu je li pokojnik na sebi imao penulu, ili pak kožni ogrtač prikopčan na ramenu, što bi bila iznimka u pravilima rimskog odijevanja. Naime, fibula je zatečena na položaju zdjelice, gdje se otkotrljala zajedno s gornjim dijelom lubanje. Možda bi, s obzirom na taj podatak, trebalo pretpostaviti penulu prikopčanu ispod vrata, jer kopča s ramena vjerojatno ne bi tako lako skliznula uslijed samog pada glave, pogotovo stoga što su ruke ostale prekrížene u krilu. U tom slučaju, jer muškarac pokopan s kožnim opasačem zasigurno nije bio rob ili seljak, u pokojniku treba vidjeti vojnika ili činovnika.

Najraskošniji predmet pronađen u okviru iskopavanja 1993. i 1999. lukovičasta je fibula iz groba 29 ukrašena portretnim medaljonima. Budući da upravo takve fibule spadaju među one koje su carevi podjeljivali visokim dužnosnicima, nije upitna statusna uloga spomenutog predmeta, i to u najužem smislu riječi. Međutim, nevezano uz kontekst ove rasprave, ali zanimljivo samo po sebi i općenito nerazriješeno, pitanje je čiji se portreti kriju u medaljonskim prikazima. Prema sveukupnom stanju istraženosti toga problema u obzir dolaze vladari konstantinske dinastije ili pak neke druge osobe visokog položaja.

Među pozlaćenim lukovičastim fibulama one ukrašene portretnim medaljonima najbrojnije su u Panoniji, Meziji i Trakiji, pa se pretpostavlja da su u gradovima tih provincija (Neviodunumu, Sisciji, Mursi, Sirmiju, Serdiki, Sopianama, Intercizi) bile i izrađivane.⁴⁵ Za nas je pritom osobito zanimljiv spomen Murse, grada udaljenoga od Štrbinaca svega četrdesetak kilometara, u kojemu je pronađen jedan primjerak fibule s upravo četiri portreta.⁴⁶ U Panoniji je poznata samo još jedna takva fibula, ona iz Ptuja.⁴⁷ Inače, broj likova na pojedinim primjercima različit je: 1, 3, 4, 5, 9 ili 10. Otprije postojeću pretpostavku o konstantinskim portretima Aleksandar Jovanović razradio je u svim mogućim pojedinostima i varijantama, obrazlažući svaku od navedenih brojnih kombinacija sklopom političkih okolnosti u okviru vladavine Konstantina i njegovih suvladara i nasljednika. Prema tome bi autoru četiri portreta, ukoliko jedan od njih nema sveto-krug kao simbol posmrtnog obogotvorenja, pripadala Konstantinu Velikome i njegovim

⁴⁴ Leroux, 291; Sebesta – Bonfante 1994: 34, 229, 245, Fig. 1.19b.

⁴⁵ Jovanović 1976: 49.

⁴⁶ Vinski 1974: 8-9, T III:1.

⁴⁷ Jevremov 1990: 400, T 2; Ciglenečki 1993: T 1: 4; Treba ipak napomenuti da je u vrijeme izrade portretnih lukovičastih fibula Petovij već pripadao provinciji Norik.

sinovima Konstantinu II, Konstanciju II i Konstansu. Pritom bi smrt četvrtog sina Krispa 326. bila *terminus post quem* nastanka takvih fibula, dok bi *terminus ante quem* bio označen Konstantinovom smrću 337.⁴⁸ Treba napomenuti da autori koji ne prihvaćaju takvo razlaganje ne nude uvjerljiviju alternativu, osim mogućnosti da je u pojedinim slučajevima uistinu riječ o obitelji Konstantina, dok drugi ostaju nerazjašnjeni.⁴⁹ Jedan od autora pritom zapada u proturječnost u jednom te istome tekstu, u okviru kojega na dva različita mjesta spominje prvo carske portrete, a potom obrazlaže nelogičnost takvog tumačenja. Prepreku viđenju portreta kao konstantinskih J. Garbsch vidi u nedostatku dijadema na njihovim glavama, a s obzirom na to da je upravo car Konstantin 325. bisernu dijademu učinio dijelom službene carske ikonografije. Taj detalj ipak ne bi trebao biti presudan, jer su se konstantinski vladari čak i u monumentalnoj skulpturi znali prikazivati bez dijademe.⁵⁰ Kad su u pitanju četiri lika, treba spomenuti da još jedan razlog govori u prilog pretpostavci o konstantinskim vladarima. Naime, nakon Krispove smrti 326. car se Konstantin često i u različitim umjetničkim medijima davao prikazivati sa svoja tri preostala sina, naglašavajući brojem 4 i odanost tetrarhijskom nasljeđu, odnosno uspostavi nasljedne vlasti kao trajne ustanove.⁵¹

Da zaključimo. U nedostatku uvjerljivijeg prijedloga zasad nam ne preostaje drugo nego prihvatiti mogućnost da su na fibuli iz groba 29 prikazana 4 konstantinska vladara, premda takvo tumačenje nije u skladu s općenito prihvaćenom datacijom tog tipa lukovičastih fibula. One se u pravilu datiraju u 2. polovicu 4. st. Na primjercima na kojima je jedan od četiri lika prikazan sa svetokrugom, što upućuje na dataciju poslije Konstantinove smrti 337., vremenski nesrazmjern je donekle ublažen. Ovako, ostaje problem malo prerane datacije (326.-337.). Prihvati li se ona usprkos naznačenoj proturječnosti, lukovičaste fibule s 4 lika mogle bi se razumjeti upravo kao nedostajuća karika u lancu koji se proteže od zlatnih i pozlaćenih tetrarhijskih primjeraka do njihovih pandana u 2. polovici 4. st.⁵² Inače, uporaba primjerka iz groba 29 u 2. polovici 4. st. nije upitna, jer ju je i sam pokojnik mogao dobiti dvadesetak godina prije svoje smrti u četrdesetim godinama, a možda ju je, s obzirom na dragocjenost, u grob mogao ponijeti i kao dio obiteljskog nasljeđa. O njenoj dugotrajnoj uporabi svjedoči i popravljjanje (usporedi opis grobnog inventara).

Osim fibula i pojasnih dijelova na štrbinačkome groblju nije bilo drugih predmeta koji bi u užem smislu statusno obilježavali pokojnike. U širem pak smislu društveni položaj

⁴⁸ Jovanović 1976: 44-45.

⁴⁹ Jobst 1975: 104-105; Pröttel 1988: 367.

⁵⁰ Garbsch – Overbeck 1989: 69, 75; Kleiner 1992: 438; Cambi 2000: 89.

⁵¹ Jovanović 1976: 49; Kleiner 1992: 434.

⁵² Jobst 1975: 104; Jovanović 1976: 46; Pröttel 1988: 367, 372; Garbsch – Overbeck 1989: 74-78.

zadan je i privrednom djelatnošću, što dopušta u statusno znakovitu kategoriju uključiti i odnosne vrste priloga, prije svega alatke. Napomenimo odmah da je takvo prilaganje u kasnoantičkim grobovima rijetko posvuda, pa i u Panoniji; iznimka su pritom noževi i predmeti povezani s tkanjem, najčešće vretena i pršljenovi.⁵³ Upravo su takvi prilozi zastupljeni na Štrbincima, i to samo na Odsječku I: vršak malog željeznog noža u grobu 3 i koštana tkalačka pločica u grobu 1. Dvojbu jesu li takvi prilozi podsjetnik na pokojnikovu djelatnost za života, ili su pak čisto simbolički, nemoguće je razriješiti na općenitoj razini; u svakom će pojedinom slučaju to ovisiti o okolnostima i naravi nalaza. Međutim, na simboličku komponentu treba računati u svakom slučaju, uzmemo li u obzir činjenicu da je kasna antika razdoblje koje izričito njeguje simboličko, alegorijsko i metaforičko izražavanje u različitim sferama života i smrti.⁵⁴ Budući da su statusni i simbolički elementi prilaganja alatki po svemu sudeći nerazdvojivo isprepleteni, u ovome se dijelu razmatranja moramo malo udaljiti od osnovne teme naznačene podnaslovom i posvetiti se pitanju simbolike grobnih priloga.

Nož u grobu 3 bio je priložen djetetu od oko 13 godina. Imala ga je i djevojka ili djevojčica iz jednog od dvaju križnih grobova na položaju trafostanice. Budući da se i inače noževi u kasnoantičkim grobovima u pravilu prilažu ženama, pomisao na simboliku bliža je negoli na ilustraciju neke posebne djelatnosti.⁵⁵ Tkalačka pločica pak sa sobom nosi toliko složenu problematiku da je na ovome mjestu nemoguće posvetiti joj se u pravoj mjeri. Ukratko, riječ je o tome da je prilaganje tkalačkih alatki u okviru rimske civilizacije povezano gotovo isključivo sa ženama, a u pravilu se, premda neočekivano, pripisuje nerimskom etničkom elementu. Međutim, većinom je riječ o vretenima i pršljenovima, dok su tkalačke pločice izniman nalaz. S druge strane, i izvori i arheologija svjedoče da je muška radna snaga u "industriji" tkanja u svim razdobljima bila nezamjenjiva. Prema tome, alatka iz groba 1 u kojem je bio pokopan mladi čovjek nosi sa sobom niz pojedinačnih i općih pitanja. Ponajprije, je li riječ o ilustraciji djelatnosti i, slijedom toga, kako je bila uređena proizvodnja tkanina u antici s obzirom na spol radne snage? Nadalje, kako pomiriti arheološku evidenciju koja takve alatke povezuje s Germankama, kad su u izvorima, simboli i životnoj praksi pršljen i vreteno (ali da li i tkalačka pločica?) bliski i Rimljanki? Naposljetku, je li moguće da je riječ o pukoj metafizičkoj simbolici tkanja života i smrti, svojstvenoj i poganstvu i kršćanstvu?⁵⁶ S obzirom na to da tema zavređuje zasebnu raspravu, na ovome mjestu upućujemo tek na moguće smjernice njena proučavanja.

⁵³ Migotti 1998: 110.

⁵⁴ Lányi 1972: 92; Murray 1981: 27, passim; Brogiolo – Castelletti 1991: 111.

⁵⁵ Raunig 1980: 153, T. III: 5; Migotti 1998: 109.

⁵⁶ Migotti 1998: 110. Navodimo samo nekolicinu izabranih mjesta među obimnom literaturom koja tematizira prilaganje tkalačkih alatki u grobove, odnosno tkalački obrt u Rimu. Vágó – Bóna 1976: 203; Fülep 1984: 281; Sebesta – Bonfante 1994: 48-55, 183, 2221, Böhme 1996: 72; Franken II: 1036, passim; Stoodley 1999: 5, passim; Ivčević 1999-2000: 473-474.

Još smo sklonije simboličko tumačenje pripisati dvjema koštanim kockama za igru iz groba 2. Par takvih kocki imala je i jedna pokojnica iz križnog groba, ali među mnoštvom drugih predmeta. Premda je riječ o grobu iz 1. plovice 4. st., k tome vjerojatno kršćanskome, on je količinom i izborom predmeta srodniji ranijim paljevinskim ukopima. Naprotiv, dvije igraće kocke kao jedini predmeti u grobu mlađeg muškarca iz groba 1 izrazit su primjer kasnoantičkog ritualiziranog izbora priloga. Kako ih, dakle, protumačiti? Teško bi bilo povjerovati da je pokojnik za života bio profesionalni kockar, pogotovo što patološka analiza kostura upućuje na prenaprezanje i težak fizički rad.⁵⁷ Da je on bio vojnik koji je duge sate bdijenja prikraćivao kockom, ipak bismo u grobu očekivali neku dostojanstveniju oznaku statusa. Prema tome, radije negoli oznaku strasti za kockom, obilježenu čak i u smrti, spomenute bismo priloge protumačile kao metaforu (ne)sreće, odnosno sudbine.⁵⁸

Nedvojbeno simbolična bila je i namjena amorfnog, odnosno naizgled poluoblikovnog grumena olova u grobu 14, položenog na prsi pokojnice srednjih godina. Na takvo tumačenje navodi i sâm olovni sastav, a potom i oblik predmeta koji nalikuje polovici jajeta, te podsjeća i na omfalos. Inače je bezoblično grumenje rudače, najčešće željezne ili olovne, poznato kao magijski element u poganskom i kršćanskom grobnome obredu.⁵⁹ U okolici Štrbinaca nema olovne rudače, a najbliža ležišta, korištena u antici osobito za opskrbu dunavskih legija, u sjevernoj su Bosni i zapadnoj Srbiji.⁶⁰ Zasad na Štrbincima nisu pronađeni olovni predmeti, ali je zanimljivo da postoje naznake uporabe olova za izradu pocakline keramičkih posuda.⁶¹ Premda nam se najvjerojatnijim čini da je riječ o čisto simboličnom grobnom prilogu, možda bi se smjelo pomišljati i na mogućnost da je pokojnica za života bila zaposlena u proizvodnji pocakljene keramike, te da je grumen sirovine ponijela u grob kao znamenje svoje djelatnosti.

Odnos prema pokojnicima dojenačke i dječje dobi mogao bi se odrediti kao statusno-ritualan. Prvo stoga što djeca u rimskome društvu položaj ne stječu nego nasljeđuju, a drugo zato jer poseban osjećajni odnos prema malim pokojnicima u gotovo svim sredinama potiče poseban ritualni ispraćaj.⁶² Međutim, teško je iz šume podataka izvući zakonitosti o ukopu dojenčadi i djece, osim one da se njihov obred razlikuje od onoga u

⁵⁷ Šlaus 1998: 125-126.

⁵⁸ Migotti 1998: 110.

⁵⁹ Intercisa II: 383, 397, br. 39, 41; Tulok 1971: 1-4, 11-13; Jean Chevalier – Alain Gheerbrant, Rječnik simbola (ur. Branimir Donat), Zagreb 1994: 214, 453-454 (natuknice: Jaje i Omfalos).

⁶⁰ Škegro 1999: 90-94.

⁶¹ Raunig 1965: 148.

⁶² Dojenačkom se dobi inače smatra starost do otprilike 1,5 godina, a dječjom ona od 1,5 do 12-15 godina. Usp. Sági 1981: 49-51; Philpott 1991: 97, 233; Chambers 1998: 61; Póczy 1999: 436.

odraslih. Pravilo je, naravno ne beziznimno, da što je dijete mlađe, to je odnos prema njemu nemarniji, što bi se donekle moglo obrazložiti osjećajnim razlozima. Međutim, upravo u kasnoj antici i dojenčadi se, koja se dotad tretirala prilično bezobzirno, poklanja ritualna pažnja kao i djeci. Izuzmemo li iznimke i suprotne primjere, ipak se kao pravilo, barem u Panoniji, nazire povlašten položaj djece utoliko što su njihovi ukopi bogatije opremljeni od ukopa odraslih pokojnika.⁶³ S obzirom na promijenjeni odnos prema dojenčadi u kasnoj antici, te na činjenicu da Biblija u cjelini ističe dijete kao povlašteno Božje biće, u privilegiranom odnosu prema umrloj djeci pojedini autori naziru kršćanski odnos.⁶⁴ Dakle, u odnosu prema umrloj djeci zrcale se statusni, ritualni i vjerski razlozi, pomiješani s osjećajnim odnosom. Mali uzorak sa Štrbinaca (jedno dojenče /grob 13/ i osmoro djece u dobi od 1,5 do 13,5 godina /grobovi 3, 6, 9 10, 15, 17, 22 i 23/) uspoređen s navedenim općim saznanjima ne pruža, međutim, naznaka zakonitosti u postupku prema djeci. Neki od njih imaju bogatije ili siromašnije priloge, a drugi ih uopće nemaju. Zanimljivo je da je dojenče pokopano u lijesu, što bi moglo upućivati i na imovinski položaj i na emocionalni odnos roditelja, ali prije svega na ravnopravnost dojenčadi u odnosu na djecu i odrasle. Isto tako treba zapaziti da razmjerno velik broj pokopane djece govori o njihovoj ravnopravnosti u odnosu na odrasle, što nije slučaj na svim inhumacijskim grobljima.⁶⁵

III.3.b. Ritualno-religijski elementi prilaganja (nenošeni predmeti, orijentacija skeleta, položaj ruku)

Pokojnik iz groba 7 pokopan je s pojasom odloženim uz glavu. Ponekad se, premda po svemu sudeći netočno, takav postupak povezuje s barbarskim običajima. Naprotiv, riječ je o izrazito kasnoantičko-provincijalnome postupku koji zahtijeva detaljnije obrazloženje, a kod kojega se naslućuje ritualno-religijska podloga. Korijeni te pojave sežu u prapovijesna razdoblja, a očituju se u različitim vjerskim i etničkim sredinama. Njen kasnoantički izvor i poticaj nije posve jasan, ali bi se možda, barem djelomice, mogao dovesti u vezu s umatanjem pokojnika u mrtvačko ruho.⁶⁶ Smisao odlaganja nenošenih predmeta obuhvaća njihovo svojevrsno zavjetno darovanje u okviru poganske religije, ali i praktičnu naznaku pokapanja u mrtvačku odjeću, što je odlika židovsko-kršćanskog

⁶³ Lányi 1972: 131; Vágó – Bóna 1976: 162; Mackensen 1978: 147-148, 197-198; Keller 1979: 52; Mócsy 1981: 186; Fülep 1984: 176; Philpott 1991: 97-101, 232-233; Koch 1996: 729.

⁶⁴ Rječnik biblijske teologije (ur. Xavier Léon –Dufour, prijevod: Mate Križman), Zagreb 1993: 191-193 (natuknica: Dijete); Chambers 1998: 69.

⁶⁵ Doorselaer 1967: 67.

⁶⁶ Burger 1966: 162-163; Lányi 1972: 110; Salamon – Barkóczy 1971: 73; Lányi 1972: 110-112; Vágó – Bóna 1976: 164-165; Keller 1979: 26; Mócsy 1981: 186; Philpott 1991: 156-157.

rituala, premda ne jedina ni isključiva. Naime, ne možemo biti sigurni da je odlaganje nenošenih dijelova nakita i opreme uzročno povezano sa zamjenom odjeće mrtvačkim ruhom, niti smo u prilici rekonstruirati takvu mrtvačku odjeću u pojedinostima koje bi sigurno isključile istodobno kićenje pokojnika. Istraživanja na području Mađarske pokazala su da je odlaganje predmeta u Panoniji svojstveno podmaklom odsječku kasnoantičkog horizonta, te da se gotovo beziznimno odnosi na pojasne elemente i fibulu, dakle na muškarce. Prilike u tom pogledu nisu svuda podjednake; u Britaniji se na primjer često odlagao ženski nakit.⁶⁷ Teško je procijeniti znači li to da pokojnice nisu bile odjevene uobičajeno već umotane u mrtvačko ruho. Naime, između klasičnog nakita Rimljanke i njene odjeće nema neposredne veze, pa ni kićenje pokojnice ne mora biti nužno povezano s umatanjem, i obratno. Potvrdu nalazimo u grobu 15 gdje se na jednoj naušnici zadržao trag tkanine, najvjerojatnije mrtvačkog ruha ili vela, premda je pokojnica sav nakit imala na sebi; prisjetimo se da kršćanski izvori spominju mrtvački pokrov koji ponekad uključuje i omatanje glave.⁶⁸

Osim već spomenutog groba 7, i pokojnik iz groba 29 možda je imao priloženu fibulu, jer je ona nađena bliže lijevom uhu negoli ramenu. Međutim, činjenica da je prsten zatečen na prstu daje naslutiti da je fibula ipak naknadno skliznula s ramena. Iznenaduje ipak to da su na malom uzorku zabilježena moguća čak tri odlaganja kod ženskih ukopa. Naime dijete iz groba 10, gdje su dvije narukvice bile odložene uz desnu potkoljenu, najvjerojatnije je bilo žensko. Zanimljivo je da je na sjevernopanonskome groblju Csákvár zabilježeno djelomično odlaganje nenošenog nakita: pokojnica je bila pokopana okićena naušnicama i ogrlicom, dok je 7 narukvica bilo odloženo uz lijevu nogu.⁶⁹ U grobu 24 na Štrbincima kostur je ostao pod profilom, dakle neistražen, ali su narukvica i petlja ogrlice pronađene odvojeno od njega, što upućuje na mogućnost da su bile odložene: prema nakitu vjerojatno je i tu posrijedi ženski ukop. Konačno, u grobu 14 na prsima ženske osobe bili su odloženi jedna naušnica i grumen olova. Neobičan je pritom ne samo izbor priloga i njihov smještaj već i položaj pokojnice s jednom rukom podignutom na rame. Grumen olova kao prilog već je prokomentiran, a što se naušnice tiče, donekle iznenaduje to što je prisutan samo jedan primjerak. U nekim razdobljima i civilizacijama muškarci su nosili po jednu naušnicu, ali to nije običaj rimsko-provincijalne kulture: nisu nam poznate naušnice u grobovima muškaraca. S druge strane, rimski je običaj da žene nose par naušnica.⁷⁰ Takav način nošenja prevladava i u Panoniji, ali se u

⁶⁷ Philpott 1991: 147-157.

⁶⁸ EC, IV, 1950: 1317.

⁶⁹ Salamon – Barkóczy 1971: 55, grob 61.

⁷⁰ Lányi 1972: 110; Vallet 1996: 685; Gleirscher 2000: 89.

tamošnjim kasnoantičkim grobovima razmjerno često u ženâ nalazi po jedna naušnica, a da se ne razaznaju nikakve zakonitosti takvog postupka, naprimjer u smislu uzrasta ili ukupne količine priloga.

Sveukupno, štrbinačko groblje zasad daje naslutiti da su žene možda imale i većeg udjela u ritualu odlaganja nenošenih predmeta. Nedostaju međutim elementi prema kojima bi se taj postupak mogao provjereno povezati s religijskom pripadnošću pokojnika. Podatak da je u Britaniji taj postupak svojstven gradskim sredinama govorio bi u prilog uvjetovanosti kršćanskim ritualom. S druge strane, ako je odlaganje opreme kao posljedica umatanja u mrtvački pokrov uistinu bilo dio izričito kršćanskog rituala, neprihvaćanje takvog postupka govorilo bi u prilog otpora Panonki kršćanstvu; vjerojatnije je ipak da je u tom slučaju riječ o ustrajanju na starim običajima iz puke konzervativnosti svojstvene provincijalnoj Rimljanki općenito, a bez određene religijske pozadine. Prema tome, opisani je postupak mogao imati kršćanskih konotacija, ali ne izričitih ni bezuvjetnih. Podaci o tome iz izvora dragocjeni su, ali nedovoljno određeni upravo u pojedinostima koje bi otkrile odnos između pokapanja u odjeći s nakitom i umatanja u mrtvačko ruho. Naime, kršćanski pisci navode da su se kršćani ukapali i odjeveni s nakitom i umotani u mrtvačko ruho koje opisuju kao jednu tanku donju tkaninu tijesno omotanu uz tijelo i jedan deblji gornji pokrov koji potpuno prekriva pokojnika. Odlaganje nakita pritom se ne spominje izričito, ali se daje naslutiti da se omatanje mrtvačkim ruhom navodi kao suprotnost ukopu u odjeći i s nakitom. Naime, izričito se napominje da su se, za razliku od manje viđenih pokojnika, svećenici i općenito pripadnici civilne i crkvene aristokracije, pokapali u statusnoj odjeći i s pripadajućim ukrasima. Taj je podatak koliko dragocjen toliko i manjkav jer se ne odnosi na žene, a tek djelomice na djecu. Međutim, pokušaj razumijevanja kršćanskog opremanja pokojnika otežan je podatkom o istovrsnom židovskom obredu, iz kojeg se daje naslutiti da su se Židovi, nakon oblačenja u svakodnevnu odjeću i kićenja, dodatno umatali mrtvačkim pokrovom. Sljedeća, i najveća poteškoća, proizlazi iz podatka koje kršćanski izvori prenose posredno ili neposredno, da su, naime, većinu elemenata grobnog rituala kršćani preuzeli od pogana i dijelili ih s njima, te da su se općenito, osim elemenata koje je kršćanski ritual izričito zahtijevao, opremali za drugi svijet prema običajima svog kraja. Stoga ne samo u ranijem razdoblju nego i u vrijeme razvijenog kršćanstva zapravo ne postoji kršćanski pogrebni obred, nego samo obred kršćanâ koji uključuje ukapanje u odjeći ali i umatanje u mrtvačko ruho, dvojak odnos prema nakitu i drugim priložima, korištenje mirisa, balzama i sredstava za očuvanje tijela, i drugo. Izvori pritom napominju da je pogrebni ritual pogana kršćanima zaozoran samo onda ako uključuje elemente koji izrazito vrijeđaju kršćanski moral.⁷¹

U takvom okviru treba razmotriti idući stereotip kasnoantičke arheologije, da su naime kršćanski grobovi u pravilu bez priloga upravo radi vjerskih razloga. Istina je da u

grobovima od 5. st., kada je većina pokojnika barem formalno već bila obilježena kršćanskom vjerom, količina priloga opada u odnosu na 4. st. Međutim, treba pritom naglasiti da najviše opadaju prilozi u pravom smislu, te prilozi općenito u muškaraca. Istina je da mnogi grobovi kontekstom određeni kao kršćanski nemaju priloge, ali im ujedno nedostaju i bilo kakve konkretne potvrde o vjerskoj pripadnosti. To znači da je samo na temelju nedostatka priloga, te eventualno orijentacije ili položaja ruku, nedopustivo proglasiti grob kršćanskim, pogotovo stoga što i izvori i arheologija svjedoče o bogatim kršćanskim ukopima 4.-7. st., ne samo barbarskim nego i provincijalno-rimskima.⁷² Na pitanje pak u koliko je mjeri opadanje priloga u kasnoantičkim grobovima uvjetovano imovinskim razlozima, a koliko vjersko-ritualnim, vjerojatno nije moguće odgovoriti općenito ni na razini jedne provincije, nego eventualno tek u okviru pojedinačnih groblja, odnosno zajednica.

Premda su na kasnoantičkim rimsko-provincijalnim grobljima inhumirani pokojnici često položeni različito, prevladava orijentacija Z-I, odnosno I-Z. Nemoguće je, međutim, jednoznačno protumačiti tu pojavu, kao što nije opravdano pripisati je isključivo kršćanskom obredu. Treba prije svega razjasniti pojam tzv. istočne, odnosno kršćanske orijentacije. Pojedini autori ne razlikuju, ili barem ne naznačavaju različitost usmjerenja Z-I od onog suprotnog. Stoga se taj podatak nerijetko mora iščitavati iz tlocrta i planova groblja, dok se u tekstovima rabe zbunjujući, a ponekad i izravno proturječni izrazi, naprimjer *glava na istoku*, *glava prema istoku*, *okrenut istoku*, *istočna orijentacija* i slično. Ipak, neki od autora u isto vrijeme jasno razlikuju naznačene pojmove, opisujući položaj glave na zapadu kao orijentacija Z-I, i obratno. Prema pitanju je li posrijedi samo formalna ili i sadržajna razlika autori se postavljaju različito: jedni razliku vide i nastoje je objasniti, a drugi se na nju ne obaziru, te obje varijante pripisuju kršćanskom utjecaju ili nekim drugim razlozima. No, budući da fizička razlika već postoji, treba je pri objavi jasno predočiti. Dakle, položaj Z-I označava pokojnikovu glavu na zapadu s "pogledom" prema istoku i obratno. I kršćanski izvori i praksa potvrđuju da se vjernici u molitvi i smrti okreću prema istoku očekujući odandje ponovni Kristov dolazak. No, sjetimo li se da je takvo gledanje posljedica solarne kristologije, i da istok podjednako značenje ima za poklonike solarnih teologija kao i pojedinih misterijskih i soterioloških kultova, jasno je da se položaj pokojnika s glavom na zapadu ne može sa sigurnošću pripisati isključivo kršćanske nazoru.⁷³

⁷¹ Leclercq 1922; EC, IV, 1950, 1310-1318; Burger 1966: 154, 162; Doorselaer 1967: 134; Lányi 1972: 134, 141; Février 1978; Monti 1978; Sági 1981: 118; Chambers et alii 1988: 63; Philpott 1991: 227, passim; Büsing-Kolbe – Büsing 1998: 253; Gleirscher 2000: 85

⁷² Vidi literaturu u prethodnoj bilješci.

⁷³ Burger 1966: 157-163; Lancel 1970: 161; Lányi 1972: 59-64; Sokač-Štimac – Bulat 1974: 118; Sági 1981: 94; Sokač-Štimac 1984: 117; Vágó – Bóna 1976: 145-146, 179-181; Keller 1979: 17, 52; Fitz 1980: 172; Mócsy 1981: 179;

Uvažavajući mogućnost uvjetovanosti položaja kasnoantičkog groba topografskim i terenskim razlozima, nasumičnim nasljedovanjem postojećih ukopa, pa i čistom slučajnošću, ipak smo sklonije pretpostavci da taj element grobnog obreda sadrži smislene i namjerne, vjerski uvjetovane postupke.⁷⁴ U položaju glave na zapadnoj strani pritom vidimo solarno-židovsko-kršćanske konotacije, dok nas orijentacija s glavom pokojnika na istočnoj strani ostavlja u nedoumici. Pojedini od prije navedenih autora takav položaj suprotstavljaju onom "kršćanskom", s glavom na zapadu, te ga pripisuju solarnim i misterijskim religijama. Premda to pitanje ostavljamo otvorenim, čini nam se da bi obje orijentacije, Z-I i I-Z, mogle imati isti religijski smisao, dakle solarno-židovsko-kršćanski. Spomenimo i to da čak i položaj S-J, koji se na panonskim grobljima rado pripisuje barbarskom etničkom elementu, može imati kršćanskih konotacija.⁷⁵

Da zaključimo. Premda zajamčen i izvorima i arheološkom evidencijom, položaj pokojnika s glavom na zapadu nije uvjet kršćanskog ukopa. Potvrđuje to različita orijentacija ukopa u ranokršćanskim crkvama i uokolo njih. Protiv istočne orijentacije (glava na zapadu) kao isključivo kršćanske govore i prilike u Panoniji gdje se takav smjer grobova uočava pretežno na grobljima manjih naselja za razliku od većih gradova, premda je kršćanstvo u svojim počecima religija grada. S druge strane orijentacijska nedosljednost na gradskim grobljima shvatljiva je s obzirom na nedostatak pokapališnog prostora i nastojanje za obiteljskim pokapanjem na jednome mjestu, a potom i na pokapanje *ad sanctos*. Sve te pojave remete izvorno uredno zacrtanu topografiju rimskoga groblja; više o tom pitanju bit će riječi u poglavlju o grobljima na redove.

Slično kao i naznačenu orijentacije, ruke prekrižene na grudima, trbuhu ili zdjelici autori pripisuju kršćanskim ukopima. Premda izvori svjedoče o posebnom odnosu kršćana prema sklopljenim odnosno prekriženim rukama i u smrti, primjeri kod kojih kršćanska pripadnost pokojnika nije zajamčena ni na koji drugi način, kao i oni gdje su kršćani pokopani s drukčijim položajem ruku, upozoravaju na to da se ni taj element rituala, premda najvjerojatnije sadrži vjerske konotacije, ne može smatrati neupitno kršćanskim.⁷⁶

Kako u kontekstu razmišljanja o mogućoj religijskoj uvjetovanosti orijentacije pokojnika i položaja njihovih ruku opredijeliti štrbinačko groblje? Uobičajen način pokopa u Panoniji podrazumijeva orijentaciju pokojnika Z-I ili obratno, s rukama pruženima niz

Topál 1981: 82; Fülep 1984: 46, 152-153; Nikolajević 1984: 523; Chambers et alii 1988: 63, 69; Vinski 1989: 6; Philpott 1991: 1, 95; Loveluck 1995: 86; Koch 1996: 727; Pirling 1996: 83-84; Büsing-Kolbe – Büsing 1998: 253; Migotti 1998: 97-98.

⁷⁴ Usp. Février 1978: 263; Sági 1981: 94.

⁷⁵ Migotti 1998: 98; Gleirscher 2000: 85-86.

⁷⁶ Leclercq 1922: 2707; Migotti 1998: 98.

tijelo, a još češće u različitim kombinacijama s jednom ili obje ruke na prsima, trbuhu ili zdjelici. Svi ostali načini polaganja koji podrazumijevaju zgrčeni ili potrbušni položaj, te različito podignutu jednu ili obje ruke, smatraju se iznimkama i tumače kao posljedica rituala ili mrtvačke ukočenosti.⁷⁷ Pokojnici na Štrbincima odreda su pokopani s glavom na zapadu, s manjim otklonom. Od 18 dovoljno ušćuvanih kostura samo je njih 5 imalo prekrížene ruke (1, 2, 16, 21, 28). Dva pokojnika imala su ruke ispružene niz tijelo (3, 10), a nekolicina njih postavljene na zdjelicu ili trbuh, ali ne prekrížene (7, 13, 15, 25, 27, 29). Kod nekih pokojnika jedna je ruka položena niz tijelo, a druga na zdjelici (20), ili jedna na zdjelici a druga na prsima (8, 19). Neuobičajenima možemo smatrati jedino položaj ruku kod pokojnika u grobovima 14 i 18, gdje su naizmjenice lijeva i desna ruka na trbuhu, a ona druga na ramenu. Ruka na ramenu se kod kasnoantičkih ukopa susreće rijetko, a s obzirom na simboliku ramena, kao i na to da je na malom odsječku groblja taj položaj zastupljen dva puta, simboličke konotacije nam se čine uvjerljivijima negoli mrtvačka ukočenost.

Sveukupno, ni u jednom od opisanih elemenata nema sigurnih pokazatelja kršćanske pripadnosti pokojnika. Ipak, na Odsječku II zapaža se možda znakovita pojedinost: pokojnici u grobovima 21 i 28, koji su imali orijentaciju Z-I bez otklona, ujedno su jedini imali ruke prekrížene na prsima, a muškarac iz groba 28 usto i fibulu s naknadno uparanim Andrijinim križem. Međutim, proglasiti ih kršćanima za razliku od onih drugih bilo bi preuranjeno s obzirom na premali uzorak i nedostatak drugih podataka. Osim toga, Andrijin križ može se protumačiti podjednako kao magijsko-apatropejski, židovski ili kršćanski znak.⁷⁸ Isto tako, traka križića na hrptu fibule iz groba 29 najvjerojatnije je samo ukrasna, pogotovo u svjetlu podatka da su takvi predmeti nerijetko označeni izričitim kršćanskim simbolima.

III.3. c. Staklo kao imovinsko-statusni i religijsko-ritualni prilog

Nije jednostavno procijeniti imovinsko-statusnu ulogu stakla kao grobnog priloga jer se vrijednost te građe ne može sagledati jednoznačno ni u vremenskom rasponu ni kao opća pojava jednog horizonta.

Pomnijivom procjenom simptomatičnih arheoloških okolnosti U. Friedhoff došao je do spoznaje da je prilaganje stakla u kelnskim kasnoantičkim nekropolama bilo statusno uvjetovano.⁷⁹ Premda staklo u kasnoj antici općenito nije predstavljalo onoliku ras-

⁷⁷ Lányi 1972: 66; Vágó – Bóna 1976: 160-161; Sági 1981, Abb. 32:82, 67: 132; Philpott 1991: 71-77.

⁷⁸ Migotti 1997: 11.

⁷⁹ Friedhoff 1989: 48.

koš kao prije, ipak je bilo pokazateljem izvjesnog bogatstva; njegova se materijalna vrijednost procjenjuje otprilike na sredini između skupljeg metala i dostupnije keramike.⁸⁰

U ranijim carskim razdobljima, kada je proizvodnja stakla bila ograničena na manji broj radionica, prilaganje staklenih predmeta u pravilu je odražavalo imovinski položaj pokojnika.⁸¹ To pitanje postaje zamršenijim u okvirima raspršene i samodostatne kasnoantičke proizvodnje kada se posvuda, pa i u Panoniji, susreću domaći i uvezeni proizvodi, dakle oni vrsni, pa čak i raskošni, zajedno s prosječnim serijskim izrađevinama. No, premda je staklo postalo općenito dostupnije, nema dvojbe da su kao i prije raskošni i skupi stakleni predmeti bili povlastica bogatijih ljudi. Takvi su primjerci, međutim, u kasnoantičkoj Panoniji, gdje mahom potječu iz grobova, rijetki.⁸² Što se pak tiče stakla kao serijskog proizvoda, u prilog njegovoj imovinsko-statusnoj ulozi u kasnoantičkoj Panoniji govori podatak da su najskuplje tamošnje grobnice, dakle one zidane, u pravilu sadržavale staklene predmete.⁸³ Prema tome, pretpostavljamo da i panonski ukopi podliježu općenitoj procjeni da je staklo kao prilog u kasnoantičkim grobovima barem djelomice imovinsko-statusni pokazatelj, premda to nije jedina njegova namjena.⁸⁴ Spomenutu tvrdnju ipak treba ublažiti zapažanjem o laganom porastu staklenih priloga u panonskim grobovima u drugoj polovici i na kraju 4. st. Kad bi staklo kao prilog u grobu bio pokazateljem općeg životnog standarda, onda bi ta pojava upućivala na gospodarski napredak provincije u tom razdoblju, čemu se, međutim, protive drugi arheološki i povijesni pokazatelji. Istina je da je Panonija upravo u 4. st. postala središnjim prostorom Carstva u političkom smislu, i da je ta činjenica povezana s izvjesnim napretkom. U to je vrijeme, među inima, procvala i proizvodnja stakla. Zanimljivo je da je staklarstvo, koje je i u okvirima Carstva u kasnoj antici doživjelo svoj apogej, tek u tom razdoblju ostavilo znatnije nasljeđe u sjevernoj Hrvatskoj; raniji nalazi ondje su znatno oskudniji.⁸⁵ Ipak, razdoblje na samome kraju 4. st. i dalje za panonske prilike nikako nije moglo biti osobito slavno u odnosu na neposrednu prošlost. Osim toga, da je bilo toliko skupocjeno, staklo bi bilo metom antičkih kradljivaca groblja, što nije bio slučaj.

Međutim, upravo prilike na Štrbincima pokazuju svu nesigurnost uopćavanja. Na Odsječku I staklene su posude pronađene samo u dvjema zidanim grobnicama; ukradeni stakleni vrč iz grobnice A nije dostupan struci, niti nam je poznat njegov izgled,

⁸⁰ Philpott 1991: 120-121; Mawer 1995: 29.

⁸¹ Philpott 1991: 27; Sternini 1989: 11; Fadić 1997: 8.

⁸² Cermanović-Kuzmanović 1968: 40; Šaranović-Svetek 1986: 56; Barkóczy 1988: 23-26; Friedhoff 1989: 38-43; Póczy 1999: 429.

⁸³ Lányi 1972: 113-114; Vágó – Bóna 1976: 163; Fitz 1980: 172; Póczy 1999: 424.

⁸⁴ Philpott 1991: 120, *passim*.

⁸⁵ Fitz 1980: 329; Migotti 1997 a: 3; Fadić 1997 a: 77-78.

dok je u grobnici B pronađen mali ulomak vrata staklene posude.⁸⁶ Ono što naprotiv Odsječku II daje ugođaj izvjesne raskoši činjenica je da su na tome dijelu groblja staklene posude bile priložene u većem broju zemljanih raka (grobovi 15, 17, 20, 23, 24, 25 i 27) ili pak u drvenom sanduku (grob 29). Premda je riječ o uzorku od svega 10 posuda koji stoga ne može biti podlogom pouzdanijih statističkih zaključaka, zanimljivo je ipak usporediti ga s panonskim prosjekom zastupljenosti stakla u grobovima prema općoj učestalosti, spolu, te pojedinim oblicima. Sa 10 posuda na dvadesetak grobova, od kojih su dvije zidane grobnice najvjerojatnije okradene, postotak zastupljenosti stakla na Odsječku II veći je od panonskog prosjeka, s time da je najviše stakla u grobovima djece.⁸⁷ Treba, međutim, naglasiti, da je taj prosjek, valjan za razdoblje do 70-tih godina, stvoren na temelju veoma nejednakih vrijednosti u okviru kojih je na rijetko kojem groblju prosjek zastupljenosti stakla u grobovima veći od 50 %.

S obzirom na te vrijednosti prilično je zagonetno da u Odsječku I ni jedna zemljana raka nije sadržavala staklenih priloga. To što pak u Odsječku II stakleni prilogi nisu ustanovljeni u zidanim grobnicama nedvojbeno je posljedica njihove okradenosti i razorenosti. Premda s velikim oprezom, smije se pretpostaviti da su razlozi navedene razlike između dvaju odsječaka groblja bili imovinski, odnosno da su pokojnici ukopani u zemljanim rakama na Odsječku II bili imućniji od onih na Odsječku I, isključujući dako pokojnice u zidanim grobnicama A i B. Ako je takva pretpostavka i upitna s obzirom na to da se mali broj predmeta u grobovima 1-9 može povezati s muškim pokojnicima, ona dobija na snazi prisjetimo li se da se stakleno posuđe prilagalo podjednako muškarcima, ženama i djeci. Podatak da su stakleni predmeti na groblju u Ságváru (Mađarska) pronađeni pretežno u grobovima žena govori u prilog već izrečene napomene da su bilo kakvi prosjeci o panonskim kasnoantičkim grobljima varljivi utoliko što se dobivaju na temelju veoma različitih prilika. Međutim, čini se da je Ságvár u navedenom smislu ipak iznimka.⁸⁸

Na Odsječku I pronađen je samo jedan vrč od pocakljene keramike (grob 6), a na Odsječku II u grobu 10 potpuno usitnjeni ulomci keramike koji najvjerojatnije nisu pripadali grobnome inventaru. Stoga je preuranjeno upuštati se u nagađanje o odnosu između staklenih i keramičkih priloga, te o mogućem značenju te pojave u statusno-imovinskom ili kronološkom smislu.

U sjevernopanonskim nekropolama zastupljenost boca i vrčeva kod žena i muškaraca obrnuto je razmjerna: ženama su se češće prilagale boce, a muškarcima vrčevi.⁸⁹

⁸⁶ Certissia: 68: 198 b.

⁸⁷ Lányi 1972: 77, 113-114.

⁸⁸ Burger 1966: 140; Lányi 1972: 79.

Raspored boca u štrbinačkim grobovima uglavnom je u skladu s tim podatkom: osim u grobu 29 sve su boce, uključujući i stare nalaze, bile priložene ženama ili djeci. Prilike u odnosu na vrčeve nisu tako podudarne: dva su vrča bila priložena djeci (grobovi 15 i 23), dok pripadajući grob, odnosno kostur cjeline pod brojem 24 nije otkriven; na temelju priloga smije se nagađati da je riječ o ženskoj osobi, ali to nije posve sigurno. Staklena građa prikupljena na Štrbincima prije posljednjih istraživanja pokazivala je prevladavanje boca i toaletnih bočica, te neočekivani nedostatak čaša i vrčeva. Čaše su naime uz boce najčešći stakleni prilog u panonskim grobovima.⁹⁰ U istraživanjima 1999. pronađene su dvije čaše (grobovi 20 i vjerojatno 29), ali će se o ovdje načetoj temi moći utemeljenije raspravljati tek nakon obuhvatnijih istraživanja. Svi stakleni predmeti bili su položeni uz noge pokojnika, najčešće uz desnu, kako je običaj i drugdje u Panoniji.⁹¹

Kao što smo već napomenule, prilaganje stakla u kasnoantičkim grobovima bilo je bez sumnje uvjetovano i religijsko-ritualnim podsticajima. Čini nam se da upravo u tim razlozima treba potražiti objašnjenja protivurječnosti proizišla iz pokušaja da se prilaganje stakla sagleda kao isključivo imovinska kategorija. Premda u upotrebi staklenog posuđa u kršćanskoj liturgiji svjedoče i izvori i obimna arheološka građa, čini se da ne postoji ni jedan izričito kršćanski oblik. Preuzimale su se već postojeće vrste, s time da su se neki primjerci obilježavali kršćanskim prizorima i simbolima, ali arheološka građa svjedoči o tome da su pojedine radionice izrađivale stakleno posuđe ukrašeno poganskim i kršćanskim motivima.⁹² Čaše različitog izgleda, ponekad opremljene uškama ili ručkama za ovjes, pronalaze se u velikome broju na ranokršćanskim nalazištima gdje su u pravilu služile kao svjetiljke. Osim toga, kršćanski je pogrebni obred pokazivao izrazitu sklonost uporabi različitih mirišljivih tvari, odnosno toaletnih bočica, premda je i to pogansko nasljeđe.⁹³ Međutim, ni takve predmete nije moguće same po sebi, odnosno izvan odgovarajućeg konteksta, smatrati izričito ranokršćanskom građom. Prema tome, ne bismo se složile s tvrdnjom da kršćanstvo uvodi nove oblike kojima obogaćuje antičko staklarstvo.⁹⁴ Bolje je reći da kršćanski ritual ima sklonosti prema pojedinim oblicima, te se oni stoga najčešće i pronalaze u odgovarajućim kontekstima.

⁸⁹ Lányi 1972: 79. Spomenimo u tom kontekstu prikaz pokojnice s bocom u ruci na freski iz jedne kasnoantičke grobnice u Viminaciji (Korać 1995: 171).

⁹⁰ Lányi 1972: 77. Inače postoji problem razlikovanja boca od toaletnih bočica istog ili sličnog oblika; pojedini autori kao graničnu veličinu uzimaju 10 cm, a drugi i preko 15 cm. Cermanović-Kuzmanović 1968: 39; Barkóczy 1988: 110-157; Fadić 1997a: 79.

⁹¹ Lányi 1972: 109; Vágó – Bóna 1976: 16 i d.; Mócsy 1981: 186.

⁹² D'Escurac-Doisy 1967: 151-157; Isings 1981.

⁹³ Leclercq 1922: 2706; EC, IV, 1950: 1316; D'Escurac-Doisy 1967: 153; Fadić 1997 a: 90; Fadić 1998; Chevalier 1999.

⁹⁴ Šaranović-Svetek 1986: 9, *passim*; Fadić 1997a: 82, 85; Fadić 1998.

Spomenutoj skupini pripadaju konične čaše iz grobova 20 i eventualno 29. Njihov se oblik pripisuje istočnom podrijetlu, što pridaje izvjesnu težinu procjeni o kršćanskoj naravi tih predmeta.⁹⁵ Međutim, kontekst nalaza ne dopušta proglasiti ih pouzdano kršćanskom građom. Slično se odnosi i na bočicu iz groba 20; bjelkastom se bojom razlikuje od svih ostalih, uglavnom zelenkastih staklenih posuda dosad pronađenih na Štrbincima, a i oblikom se izdvaja iz serijskog niza najučestalijih panonskih vrsta (čaše, trbušaste boce i toaletne bočice, vričevi). Najbliže analogije pronalazimo joj na prostoru istočnog dijela Panonije Sekunde, dok se sjevernopanonski primjerci, kao i oni iz drugih provincija, odlikuju sveukupno većom visinom koja proizlazi iz znatno veće dužine vrata. Prema obliku i veličini takve se posude svrstavaju među toaletne bočice, odnosno balzamarije. Razmjerno rijetki sjevernopanonski primjerci određeni su kao proizvodi domaćih radionica, ali bez naznaka o mogućoj osobitoj namjeni u okviru toaletne skupine. Sličnih primjeraka ima posvuda u Carstvu, ali u sjevernoj Italiji na primjer manje negoli u Dalmaciji i Panoniji. Njihovo se istočno podrijetlo pritom čini vjerojatnim, premda je teže procijeniti jesu li ondje gdje ih ima u većem broju bile domaća ili uvozna roba.⁹⁶ U sklopu jugoistočno-panonske građe u okviru balzamarija takvi su predmeti izdvojeni prvo nazivom (*bočice*), a potom i namjenom i podrijetlom; određene su kao spremnici za čuvanje svete vode ili čak mučeničke krvi, izrađeni prema sirijskim oblicima.⁹⁷ Međutim, njihovu pretpostavljenom kršćanskom opredjeljenju donekle se, osim prije navedenog općeg razloga, protivi i činjenica da su sjevernopanonski primjerci datirani u 4. st., ali da nisu zamijećeni u horizontu prijelaza na 5. st.

Zanimljivo je među nalazima iz rimskih katakombi primijetiti jednu bočicu sličnu upravo spomenutoj štrbinačkoj (razlikuje se od nje kratkim vratom i široko izvijenim obodom), koja se međutim ne naziva balzamarijem kao njoj slični predmeti predstavljene na istome mjestu, nego vazicom. Pritom se napominje da minijaturnost tog predmeta otkriva njegovu simboličnu, u navedenom kontekstu očito kršćansku ulogu.⁹⁸ Takvo određenje nije dovoljno jasno, ali nas uvodi u problem moguće kršćanske simbolike stanoovitih kombinacija staklenih posuda u kasnoantičkim grobovima. Prisjetimo li se da su se, barem u razdoblju Dioklecijanove vlasti, samo skromnije ranokršćanske zajednice služile staklenim liturgijskim posuđem, postavlja se pitanje u kolikoj je mjeri omiljenost stakla kao grobnog priloga u kasnoj antici povezana s kršćanskim natruhama metafizičkog razmišljanja o duši.⁹⁹ U sklopu te općenite dvojbe izdvaja se razmišljanje o mogućoj

⁹⁵ Barkóczy 1988: 80.

⁹⁶ Barkóczy 1988: 124-125; Fadić 1997 a: 81.

⁹⁷ Šaranović-Svetek 1986: 9, 29-30.

⁹⁸ Dalla terra: 301, br. 215.

⁹⁹ Craveri 1969: 520; Isings 1981: 46.

euharistijskoj simbolici čaše priložene uz pokojnika zajedno s vrčem ili bocom. Zanimljivo je da je to pitanje dotaknuto u gotovo svakoj raspravi o kasnoantičkim ukopima u Panoniji; naprotiv, stručnjaci za odgovarajuću građu u drugim provincijama tu temu, prema našem znanju, uopće ne spominju.¹⁰⁰ S obzirom na to da i izvori i arheološka građa nedvojbeno potvrđuju da su spomenute kombinacije posuda, i ne samo staklenih, predočavale metaforu euharistije, ostaje ponoviti zaključak izrečen u odnosu na pojedine "kršćanske" oblike stakla: moguće je, ali se bez određenijeg konteksta ne može uzeti kao dokazana činjenica. Drugim riječima, nema uvjeta za određen odgovor na pitanje o tome jesu li čaša i boca priložene uz pokojnika iz groba 29 označavale njegovu kršćansku pripadnost.

III.3.d. Novac kao imovinsko-statusni i religijsko-ritualni prilog

Slično staklu, novac kao grobni prilog u sebi ujedinjuje različite komponente rituala, pa se stoga i razmatra kao tematska cjelina. Na njegove datacijske elemente osvrnut ćemo se u poglavlju o dataciji.

Od ukupno 28 grobova na Odsječku I i II samo je 6 pokojnika imalo priložen novac, i to po jedan komad (grobница B te grobovi 1, 6, 12, 17, 27). Prvi dojam koji bi se mogao steći pri usporedbi tog podatka sa 4, odnosno 8 komada novca koliko su imale pokojnice u dva križna groba iz 1. polovice 4. st., onaj je o postupnom smanjivanju količine priloženog novca tijekom 4. st. Ukoliko nije riječ o slučajnosti, postavlja se pitanje kako se takva krivulja uklapa u opću sliku kolanja novca u panonskim grobovima 4. st. Trend opadanja uistinu vrijedi za Panoniju u cjelini, s time da su prilike na pojedinim grobljima veoma različite, a da im je zajednička pojava izrazito pomanjkanje novca na samome kraju stoljeća. Dok se smanjenje priloženog novca tijekom 4. st. tumači gospodarskim ili ritualnim razlozima, dramatično opadanje takvih priloga na prijelazu iz 4. u 5. st. uistinu ima praktično gospodarsko objašnjenje. Naime, u to je vrijeme znatno oslabio prije obilan dotok novca u Panoniju, pa se smatra da su nekoliko desetljeća u uporabi bili stari kovovi.¹⁰¹ Čini se da se prilike u tom pogledu razlikuju od provincije do provincije, pa su tako na primjer one u Reciji slične panonskima, dok se u Britaniji na kraju 4. st. bilježi porast prilaganja novca.¹⁰²

Pitajući se o razlozima opadanja novčanih priloga u kasnoantičkim grobovima autori se suočavaju s vječnom dvojmom: siromaštvo ili vjerski ritual. Iz takvog promišljanja

¹⁰⁰ Migotti 1994: 56; Philpott 1991: 119.

¹⁰¹ Burger 1966: 148; Salamon–Barkóczy 1971: 74; Lányi 1972: 136-137; Vágó–Bóna 1976: 136-137; Fülep 1984: 155, 220-228; Pröttel 1988: 362.

¹⁰² Schnurbein 1977: 27-28; Philpott 1991: 213.

nastalo je još jedno opće mjesto kasnoantičke arheologije, da se naime kršćanski grobovi razlikuju od poganskih upravo po nedostatku priloženog novca. Na dvojbenost tog stereotipa upozoravaju mnogobrojni kršćanski grobovi s priloženim novcem, kao i pozitivan odnos kršćanskog svjetonazora i simbolike prema novcu.¹⁰³ Nedostatak takvog priloga u jedinome sigurno kršćanskom grobu na Štrbincima (grobnica A) ne može, s obzirom na njegovu okradenost, biti dokazom u tom smislu. Prema tome, skromnije prilaganje novca u kasnoantičkim grobovima treba vjerojatno pripisati kombinaciji gospodarskih i obrednih razloga; obrednih u smislu prirode kasnoantičkog rituala koji izbor i količinu predmeta podređuje njihovoj simboličnome značenju služeći se metodom *pars pro toto*. Najmanje presudnom pritom nam se čini uloga kršćanskog svjetonazora.

Osim u širem smislu, novci iz grobova 17 i 27 otkrivaju specifično ritualan postupak. Prvospomenuti primjerak bio je probušen, dakle nošen kao amulet, što je uobičajena religijsko-obredna pojava u rimskoj civilizaciji.¹⁰⁴ Novac iz groba 27 bio je onamo odložen u očito namjerno svijenom obliku, što bi u širem smislu odgovaralo simboličnom prilaganju oštećenih ili prepolovljenih predmeta. Istina je da istraživači nisu suglasni u tome jesu li razlozi takvog postupka praktični ili kulturni. Među ovim drugima spominje se na primjer obrazloženja da uz pomoć oštećenog predmeta pokojnik navodno ne može naštetiti živima, te da se pokojnici u podzemlju mogu služiti samo oštećenim, dakle "mrtvim" predmetima.¹⁰⁵ Međutim kad je riječ o novcu, za koji je malo vjerojatno da bi na taj način bio oštećen slučajno, gotovo da ne treba sumnjati u ritualnu ulogu takvog postupka.

Kako, naposljetku, s obzirom na podatke iz poglavlja III.3.a. – III.3.d. procijeniti vjersko određenje štrbinačkog groblja? Poznato je da se u sredinama s uznapredovalim kršćanstvom groblja razdvajaju na vjerskoj osnovi otprilike na kraju 2. st., s time da mijesani ukopi traju i u razdoblju priznatog kršćanstva. Takve se prilike pretpostavljaju i u Panoniji.¹⁰⁶ Usto, razdvojeno pogansko od kršćanskog groblja ne bi imalo osobitog smisla u 2. polovici 4. st. kada i država kreće putem formalne kristijanizacije. S druge strane, jedini sigurno kršćanski ukop grobnica je A na Odsječku I, a crkvenoj se građevini zasad nije ušlo u trag. Svi drugi moguće znakoviti detalji (položaj pokojnika s glavom na zapadu i prekrizene ruke, odlaganje predmeta i umatanje u mrtvačko ruho, kosi križ na knadno uparan na fibuli iz groba 28, stakleno posuđe u različitim kombinacijama) prisutni su tek u manjem broju grobova, a osim toga, nisu sigurno kršćanski pokazatelji. Uzimajući u obzir sve opisane okolnosti, a prije svega dataciju i grobnicu A, možda i ne bismo

¹⁰³ Migotti 1998: 111.

¹⁰⁴ Mackensen 1978: 152; Topál 1981: 81; Garbsch – Overbeck 1989: 45; Philpott 1991: 81; Mawer 1995: 93-94.

¹⁰⁵ Sági 1981: 92; Topál 1981: 79; Grünewald 1988: 38; Philpott 1991: 89, bilj. 44.

¹⁰⁶ Testini 1958: 81, *passim*; Fülepi 1984: 172; Korać 1995: 175; Zotović 1995: 344.

pogriješili ako bismo zasad istraženi dio groblja nazvali ranokršćanskim. Podjednako smo međutim u pravu nazovemo li ga kasnoantičkim. Jedino potpuno i točno određenje, premda pomalo nezgrapno, sadržavao bi naziv *kasnoantičko-ranokršćansko groblje*.

III. 4. Groblja "na redove"

Zasad istraženi dio štrbinačkog groblja pokazuje odlike tzv. groblja na redove, premda ne i izrazitu pravilnost u uslojavanju. Orijentacija grobova pretežno je SZ-JI, a smjer redova obrnut, ali su razmaci između redova i pojedinih grobova u redovima različiti.

I navedena sintagma spada među one stereotipne pojmove arheologije razdoblja kasne antike i tzv. seobe narodâ koji zahtijevaju dodatno tumačenje.¹⁰⁷ Podrazumijeva-ju se groblja sastavljena od redova grobova protegnutih u smjeru S-J s obzirom da su pojedini grobovi položeni pretežno u smjeru Z-I. Pritom je raspored grobova i redova katkad izrazito pravilan, a ponekad opet pokazuje tek slabiju ili jaču sklonost uslojavanju. Takva se groblja čak i u novijoj literaturi lakonski pripisuju Germanima usprkos tome što pojedini autori zamjećuju da su pripadnici germanskih naroda na njima često u manjini. Budući da je pojava groblja na redove u okviru provincijâ najizraženija kod Franaka u Galiji od 6. st., tamošnja arheologija razlikuje kasnoantički *horizont federata* do 6. st. i *horizont groblja na redove* u 6. i 7. st.¹⁰⁸ Ipak, mnogi istraživači izričito ili pak posredno s pravom upozoravaju na to da su groblja na redove zapravo kasnoantička rimsko-provincijalna pojava.¹⁰⁹ Niz razloga upućuje na opravdanost takvog zaključka. Prisjetimo se na to da je ishodište zamisli o pravilnom rasporedu grobova u ranocarskome razdoblju, premda je u to vrijeme okosnica uređenosti cesta uz koju se groblje proteže, a ne orijentacija grobova. Premda se prilike razlikuju ne samo od provincije do provincije nego i od naselja do naselja, red se na rimskim grobljima općenito počinje remetiti od 2. ili 3. st., kada socijalna topografija groblja postaje odrazom raslojenosti koja zahvaća zajednicu živih. Zamjetan doprinos neredu na kasnoantičkim grobljima dalo je i kršćansko nastojanje za ukapanjem *ad sanctos*. No, usprkos toj pojavi na mnogim se kas-

¹⁰⁷ Budući da ovo nije pravo mjesto za raspravu o položaju razdoblja seobe naroda u okvirima, odnosno na razmeđi antičke i srednjovjekovne arheologije, želimo jedino naglasiti da bi to razdoblje, barem u onim krajevima gdje se rimska vlast posredno ili neposredno zadržala do početka 7. st., trebalo razmatrati u sklopu kasnoantičke rimsko-provincijalne discipline, a ne one srednjovjekovne. U suprotnom dolazi do preoštrog i ishitrenog razdvajanja materijalnog nasljedâ 4. i 5. st., koje opet otežava razumijevanje cjelokupnog kasnoantičko-ranokršćanskog horizonta 3.-7. st. Mađarski arheolozi primjećuju spomenutu nelogičnost i nastoje je ublažiti. Usp. Salamon – Barkóczy 1975: 73-76; Vágó – Bóna 1976: 169-170; Sági 1981: 97.

¹⁰⁸ Miletić 1970: 127-128; Grünewald 1988: 30-31; Vinski 1989: 35-36; Vogt 1993: 269; Bierbrauer 1996: 112; Páffgen – Ristow 1996: 148.

¹⁰⁹ Doorselaer 1967: 27, 134; Vágó – Bóna 1976: 178; Keller 1979: 16, Taf. 13-16; Sági 1981: 93, 113; Sokač-Štimac 1984: 117; Chambers et alii 1988: 66; Philpott 1991: 226; Uglešić 1990: 208; Franken II: 840-841.

noantičkim grobljima, na kojima se ne zamjećuje znatnija prisutnost nerimskog stanovništva, uočavaju obrisi uslojavanja u redove, ili čak izraziti primjeri takvog rasporeda.¹¹⁰ Usto, pregled germanskih, ponajprije ostrogotskih, vizigotskih i franačkih groblja na njihovim ishodišnim prostorima izvan sjevernih i istočnih granica Carstva pokazuje da se pokapanje u redovima praćeno prijelazom s incineracije na inhumaciju i polaganjem pokojnika u smjeru Z-I kod tih naroda dogodilo upravo u susretu s rimskom civilizacijom, odnosno s prihvaćanjem kršćanstva u 2. polovici 4. st. Pritom je važno imati na umu i to da se klasična germanska groblja na redove pojavljuju tek u odmakloj fazi seobe, odnosno ustaljena života unutar granica Carstva. Naposljedku, na rimskome tlu postoje primjeri germanskih groblja koja počinju kao neuređena, da bi s vremenom, pod utjecajem pokapanja u smjeru Z-I, poprimila obrise groblja na redove. Prema tome, po svemu su sudeći poticaj za ukapanje u redovima, uvjetovan orijentacijom Z-I, Barbari dobili od Rimljana, a ne obratno.¹¹¹

Teže je odgovoriti na pitanje zašto su upravo Germani u Carstvu pokapanje na redove prihvatili u tolikoj mjeri da se u stručnoj terminologiji ustalilo kao njihovo etničko obilježje. Kršćanski utjecaj koji se najvjerojatnije ogleda u temeljnom uvjetu stvaranja groblja na redove nije mogao biti presudan; o tome svjedoče različito orijentirani kršćanski ukopi, pogotovo oni *ad sanctos*. Jedno od mogućih tumačenja nudi britanska arheologija koja takva groblja ponekad naziva *managed cemeteries* (otprilike: *nadgledana groblja*). Ta se sintagma odnosi na poštivanje pravila pokapanja na predviđenom mjestu i u zadanom rasporedu na prostoru koji nadgleda mjesna uprava s ojačanim nadležstvom u kasnoantičkom razdoblju.¹¹² Takvo tumačenje, premda uvjerljivo, ne objašnjava međutim izvor pojave već samo njeno službeno odobravanje.

III. 5.. Etničko pitanje

Budući da se groblja na redove ne mogu pripisati germanskim doseljenicima, postavlja se pitanja ima li uopće elemenata na temelju kojih se može ustanoviti njihova pojedinačna prisutnost na rimsko-provincijalnim grobljima.

Premda se već Seneka potužio na to da u Carstvu nigdje nema kraja naseljena samo starosjediocima, u kasnoantičkom je razdoblju etničko pitanje poprimilo drukčije razmjere. Od 3. st., a osobito od cara Konstantina I (306.-337.), vladari na prostore Carstva naseljavaju pripadnike različitih barbarskih naroda, pretežno Germana i Sarmata, bilo

¹¹⁰ Testini 1958: 76, 86, *passim*; Christern 1968; Vágó – Bóna 1976: 176-177; Mackensen 1978: 125, 198; Cambi 1986: 74-76, 108; Miletić 1990: 178.

¹¹¹ Salin 1952: 4, 189, 214; Doorselaer 1967: 133; Goti: 93-163; Koch 1996a: 727.

¹¹² Chambers 1988: 66; Philpott 1991: 226.

kao vojnike ili pak civile s obvezom obrane naseljenog područja. Do 4. st. naseljavanja su pretežno bila pojedinačna, odnosno u manjim skupinama, a od tada i u vidu čitavih plemena.

Na dugogodišnjem putu nastojanja da prepozna etničke posebnosti na temelju arheološke građe i antropoloških osobina pokojnika evropska je kasnoantičko-ranosrednjovjekovna arheologija na izvjestan način načinila puni krug. Započela je s prevelikim očekivanjima, te preuzetnim i preuranjenim zaključcima u tom smislu, preko odricanja i potrebe i mogućnosti da se u naznačenom kontekstu narodnosna pripadnost uopće prepoznaje i razlučuje, do spoznaje da je takav postupak moguć i opravdan, ali je znatno zahtjevniji i osjetljiviji no što se nekad smatralo. Kasnoantička materijalna kultura teško je razdvojiva mješavina provincijalno-rimskih i barbarskih elemenata s obzirom na to da su jedni od drugih preuzimali dijelove nošnje, nakita i drugih uporabnih predmeta. Prema tome, pitanje etnika danas ima drukčiji predznak, jer se smatra da je to više društvena, odnosno vojno-politička i kulturno-civilizacijska kategorija koju određuje promjenjiv spoznajni sustav, negoli biološka zadanost. Drugim riječima, na današnjem stupnju razvoja arheologije, te socijalne i fizičke antropologije, nije opravdano prepoznati tzv. Barbare samo na temelju pojedinih predmeta materijalne kulture ili robustne tjelesne građe; podjednako su važne sve pojedinosti arheološko-antropološkog konteksta.¹¹³ Prema tome, osvrćući se na tzv. etničko pitanje u razmatranju o štrbinačkom groblju nemamo na umu traženje Barbara, premda ni to nije isključeno, nego prepoznavanje elemenata materijalne kulture ili obreda koji su prema općim saznanjima strani izvornome rimskom nasljeđu.

Rovašene pojasne garniture spomenute u poglavlju o statusnim elementima prilaganja smatraju se časničkom opremom, a u pravilu se pripisuju Germanima u rimskoj vojsci. S obzirom na to da se jednostavniji primjerci zastupljeni na Štrbincima u grobovima 7 i 28 smatraju podvrstom spomenutih garnitura, pretpostavka o germanskoj pripadnosti odnosila bi se i na odgovarajuće pokojnike. Istina je da i arheološka građa i izvori svjedoče o prevlasti Barbara u svim redovima kasnoantičke rimske vojske, kao i o činjenici da ta vojska od stranaca preuzima i elemente ratničke taktike i opreme, odnosno naoružanja. Pojedini autori naglašavaju da se nakon preustroja u 4. i 5. st. rimska vojska sastojala gotovo isključivo od Barbara. S druge strane, poznato je da se germanskim ratnicima i u rimskoj vojsci prilaže oružje, pa je to važan element razlike u odnosu na provin-

¹¹³ Chadwick Hawkes – Dunning 1964: 158-160, b. 8; Salamon – Barkóczi 1971: 72-75; Vágó – Bóna 1976: 168-174; Keller 1979: 21, 55-59; Sági 1981: 103-106; Philpott 1991: 233; Vogt 1993: 156-158; Grünwald 1988: 9; Topál 1995; Theuws – Hiddink 1996: 69-71; Kunter – Witter-Backofen 1996: 653-661; Büsing-Kolbe – Büsing 1998: 268-276; Venit 1999: 665.

cijalno-rimskog vojnika.¹¹⁴ Uvažavajući sve te spoznaje, čini se da nije realno isključiti svako vojno službovanje domaćih provincijalaca. Stoga bismo vojničku opremu, ukoliko nije nađena u jasnije etnički određenom kontekstu, radije smatrale elementom miješane barbarske i rimsko-provincijane materijalne kulture koja, međutim, njihove vlasnike ne određuje u etničkom smislu.

Pređica iz groba 7 načinjena je od željeza. Ne čini nam se dovoljno uvjerljivim pripisivanje željeznih primjeraka opreme ili nakita barbarskom kulturnom krugu, premda se takve tvrdnje ili barem njihove naznake susreću i u suvremenoj literaturi.¹¹⁵ Arheološka građa uistinu svjedoči o tome da je željezo kod Barbara omiljeno, ali nema dovoljno dokaza da bi ono u provincijalno-rimskoj sredini bilo pokazateljem nerimskog etnika. Uzmimo samo jedan od mnogih dokaza za takvu tvrdnju: kasnoantičko pokopalište Greblje kod Knina. Ondje je pronađeno mnoštvo željeznih predmeta s time da je upravo većina predica bila željezna, a jedna od njih dobra je analogija štrbinačkom primjerku. S obzirom na to da su na tome groblju starosjedioci bili u izrazitoj većini u odnosu na Germane, željezne su kopče u tom kontekstu protumačene kao izvorno rimsko-provincijalni predmet koji u razdoblju 5.-7. st. postaje omiljen i kod Germana.¹¹⁶ Dodajmo k tome da su u provincijalno-rimskom miljeu česti grobni nalazi u kojima se miješa nakit od različitog materijala, a među njima i željezne narukvice i prstenje; izrazit primjer takvog konteksta jedan je od dvaju štrbinačkih križnih grobova, te novoistraženi grobovi 15, 19 i 29.¹¹⁷ Prema Pliniju, zaručnički je prsten Rimljanke bio jednostavni željezni kolut.¹¹⁸ Manja ili veća dragocjenost ukupnog nakita u jednom grobu isključuje pretpostavku da su željezni primjerci dokaz o siromaštvu, kako se takvi prilozi često tumače, pogotovo ako su priloženi pojedinačno. Podatak da su se u nedostatku željeza u sjevernoj Panoniji ključevi izrađivali pretežno od bronce daje naslutiti da je željezo moglo imati i vrijednost rijetkog metala.¹¹⁹ Prema tome, sigurno je da željezni prsten iz groba 15 i narukvica iz groba 19, a pogotovo prsten iz groba 29, nisu bili znak siromaštva. Teško je međutim procijeniti u kolikoj su mjeri iza takvih priloga možda stajale neke daleke etničke veze, podrijetlo, običaji, ili pak modni razlozi.

¹¹⁴ Chadwick Hawkes – Dunning 1964:163; Marijanski-Manojlović 1987: 66; Böhme 1986: 37-38; Fisher 1988: 189; Philpott 1991: 188; Vogt 1993: 178; Böhme 1996: 90-92; Buchet 1996: 664-666.

¹¹⁵ Salamon – Barkóczy 1971: 66; Petru – Petru 1978: 44; Keller 1979: 24, *passim*; Sági 1981: 111; Philpott 1991: 188.

¹¹⁶ Vinski 1989: 11-12, T. V:5.

¹¹⁷ Salamon – Barkóczy 1971: 65; Vágó – Bóna 1976: 161; Keller 1979: 22; Raunig 1980: 153, 156; Mócsy 1981: 183.

¹¹⁸ Sebesta – Bonfante 1994: 78.

¹¹⁹ Gáspár 1986: 68, 79.

Premda je sigurno da su željezni primjerci opreme i nakita u svim sredinama rjeđi negoli oni načinjeni od drugih materijala, prije svega bronce, njihov pravi udio nismo u prilici procijeniti jer željezna građa često nepovratno propada. Naprimjer, željezna narukvica iz groba 19 osobita je po kombinaciji s brončanim perlama, ali je moguće da ona i nije takva rijetkost kakvom se doima na prvi pogled, odnosno na temelju uvida u objavljenu panonsku građu. Ako već nisu potpuno neupotrebljivi u trenutku nalaza, željezni se predmeti često objavljuju prije podvrgavanja čišćenju i zaštiti, što znači da se u neravninama i zadebljanjima prouzročeni korozijom skriva njihov izvorni oblik predmeta, na primjer brončane kuglice na željeznoj narukvici.¹²⁰ Same za sebe brončane su perle, osobito one okrugle, u rimsko-provincijalnom materijalu znatno rjeđe od staklenih, ali one nisu osobito svojstvene ni barbarskoj materijalnoj kulturi.¹²¹ Ukomponirane u željezni obruč one, usprkos prije izraženoj sumnji, najvjerojatnije predstavljaju rjeđi oblik. Iz svega proizlazi da je željezo kao građa za izradu nakita i opreme odjeće u rimsko-provincijalni krug možda i prodrlo kao element svojevrsne barbarske egzotike, ali je neutemeljeno u takvim predmetima otkrivati etničku pripadnost njihovih vlasnika.

Predica iz groba 28 ima oblik koji se opisuje kao sedlasti ili bubrežasti. Takvi predmeti zajedno s ovalnim primjercima (grob 7) spadaju među najčešće oblike te vrste građe u Panoniji, te im autori izričito ili posredno pripisuju rimsko-provincijalno podrijetlo.¹²² Postoji, međutim, i mišljenje da sedlasti oblik predice nije čest nalaz sjeverno od Alpa, te da je vjerojatno istočnog podrijetla. Pojam *istočni* u tome kontekstu podrazumijeva hunski kulturni krug, dakle istočnogermanski, hunski ili sarmatski, za razliku od rimskog ili zapadnogermanskog.¹²³ U kontekstu pretpostavke o nerimskome podrijetlu tog predmeta, koju smatramo prilično vjerojatnom, znakovit bi mogao biti podatak da je on u 5. i 6. st. postao omiljen među istočnim i zapadnim Germanima.¹²⁴ Taj podatak inače treba zapamtiti stoga što se dade primijeniti i na neke druge predmete kojima bi se eventualno moglo pripisati barbarsko podrijetlo.

Takva je, na primjer, puno lijepana narukvica stožastih završetaka (grob 19), rijedak nalaz među standardnim panonskim kasnoantičkim oblicima. U preglednim raspravama o nakitu autori takvu narukvicu u pravilu ne komentiraju, ili pak njeno rimskoprovincijalno podrijetlo spominju posredno, odnosno sa zadržkom.¹²⁵ Ima i onih koji je izričito

¹²⁰ Sági 1981: 54-55, Abb. 36: 6 b.

¹²¹ Intercisa II: 422, 441; Vágó – Bóna 1976: 192.

¹²² Intercisa II: 460; Salamon – Barkóczy 1971: 57; Petru – Petru 1978: 43; Keller 1979: 21, Taf. 5: 84/13).

¹²³ Büsing-Kolbe – Büsing 1998: 268.

¹²⁴ Miletić 1970: 148; Goti: 321, Fig. III.136, passim; Franken II: 984, br. 26-28.

¹²⁵ Intercisa II: 418-422; Salamon – Barkóczy 1971: 65, 72; Janković 1975: 209; Mrkobrad 1980: 34-35; Miletić 1970: 136-137; Tejral 1982: 123-126; Goti: 160, Fig. III.15 g; Franken II: 852, 1002; Büsing-Kolbe – Büsing 1998: 265-266.

svrstavaju među provincijalno-rimsku građu.¹²⁶ Znakovito je, međutim, da i jedni i drugi napominju da je u razdoblju 5.-7. st. takva narukvica veoma čest nalaz u germansko-alamanskom kulturnom krugu, gdje se najčešće izrađivala od plemenitih metala i upotrebljavala kao statusni pokazatelj podjednako kod žena i muškaraca. Iz ukupnosti podataka o stožastim narukvicama proizlazi da ih je nosilo i provincijalno-rimsko i germansko stanovništvo 4.-7. st., ali se čini da se u provincijalno-rimskom kontekstu ne pojavljuju prije 2. polovice 4. st. U 6. st., kada se kod Germana one najčešće izrađuju od plemenitih metala, u rimsko-provincijalnom kontekstu znadu biti i željezne, ali nije jasno je li riječ o pravilu ili o slučajnosti. Čini nam se da je u traženju podrijetla tog predmeta najbolje krenuti od podatka da se u sarmatskom kulturnom krugu njegov početni i završni oblik, dakle narukvica s neznatno ili malo više proširenim krajevima, kao i ona stožasto proširena, susreću već od 2./3. st.¹²⁷ Nema sumnje da je stožasta narukvica najkasnije od 2. polovice 4. st. ne samo našla put do provincijalno-rimskih kupaca nego i postala dijelom miješane barbarsko-provincijalne materijalne kulture, o čemu svjedoče arheološki nalazi. Sveukupno je ipak češća u barbarskom kontekstu, pa se može pretpostaviti da izvorno odandje i potječe.

Istraživači su se pozabavili i načinom nošenja stožaste narukvice u germansko-nomadskom kontekstu, došavši do spoznaje da su Franci, Alamani i Tirinžani nosili po jedan takav predmet na lijevoj ruci, a istočni Germani po jedan na svakoj ruci. S druge strane, u jednom sarmatskom grobu u okviru groblja 2. i 3. st. zatečene su po dvije takve narukvice na obje pokojničine ruke, iz čega je jasno da pretpostavljena pravila nošenja nisu osobito čvrsta.¹²⁸ Pokojnica iz štrbinačkog groba 19 nosila je stožastu narukvicu na desnoj ruci, te tri drukčije narukvice na lijevoj, iz čega se jedino daje zaključiti da nije slijedila ni jedan od navedenih "barbarskih" obrazaca, odnosno da je kićenje podvrgla rimsko-provincijalnoj modi. Narukvica iz groba 10 (br. 1), ako uistinu pripada vrsti sa zašiljenim krajevima, po svome je obliku obična i dugotrajna, odnosno datacijski slabo osjetljiva. Spomenimo ipak da je u provincijalno-rimskoj sredini možda manje omiljena od drugih oblika, a da je veoma uobičajena u zapadnogotskom krugu 5. i 6. st.¹²⁹

Ogrlica iz groba 19 načinjena je od 3 vrste perli uobičajenog oblika, s time da je osamljena okruglasta jagoda sa sedefastom prevlakom nešto rjeđi oblik.¹³⁰ Naprotiv, lančić

¹²⁶ Jovanović 1978: 25-26, sl. 45; Gleirscher 2000: 91. Na izložbi Od Rimljanov do Slovanov, održanoj u Narodnome muzeju Slovenije u Ljubljani od 2. 06. – 9. 11. 2000, stožasta je narukvica predstavljena kao nakit provincijalne Rimljanke.

¹²⁷ Parducz 1950: 146, Taf. LIX: 4, 8; Szekeres 1999: 789, Pl. X: 2-5.

¹²⁸ Franken II, 1002; Büsing-Kolbe – Büsing 1998: 265.

¹²⁹ Lányi 1972, 166, Abb. 60: 3-5; Goti, 313-315.

¹³⁰ Intercisa II: 440-443; Burger 1966: 145; Vágó – Bóna 1976: 191-192; Gleirscher 2000: 92.

iz groba 15, sastavljen od trakastih osmičastih članaka, stran je rimskome ukusu i vjerojatno se može vezati uz barbarski kulturni krug, ali se ne može isključiti ni utjecaj (prežitak, oživljavanje) domaće protohistorijske materijalne ostavštine. Na takve zaključke navodi podatak da su ogrlice načinjene isključivo od trakastih metalnih članaka ili metalnih perli prilično rijetki u provincijalno-rimskoj materijalnoj kulturi, dok su slični utilitarni i ukrasni predmeti omiljeni u barbarskim sredinama u 6. i 7. st. U tom kontekstu međutim začuđuje podatak o čak dvama gotovo potpuno jednakim predmetima na sjevernopanonskim grobljima Intercisa i Ságvár.¹³¹

Konične čaše iz grobova 20 i eventualno 29 datiraju se u 2. polovicu 4. i na prijelaz u 5. st., a u Panoniji predstavljaju veoma udomaćenu vrstu. Međutim, podrijetlo tog oblika nije sigurno, a traži se u istočnim krajevima. Činjenica da je u to vrijeme konična čaša bila omiljena kod germanskih vojnika u rimskoj u vojsci, a i inače kod Germana u kasnijim stoljećima u ponešto izmijenjenom obliku, upozorava na to da bi se možda izvorno smjela pripisati tom kulturnom krugu.¹³²

Ipak, ni jedan od elemenata koje smo navele kao moguće etnički indikativne (groblja na redove, moguća prisutnost vojnika, dijelovi opreme odjeće i nakit od željeza, bubrežaste predice, stožasta narukvica, ogrlica od metalnih članaka, konična čaša) nemaju ni pojedinačno, ali ni sagledani u cjelini, težinu dokaza o prisutnosti nerimske etničke komponente na štrbinačkome groblju. O tome svjedoči njihov sveukupno mali broj i način uporabe, te isprepletenost s "čisto" rimskom građom. Nabrojene pojave i predmeti izvorni su ili naknadno uklopljeni u rimsko-provincijalnu kulturu koja u 4. st. tzv. barbarske elemente sadrži kao svoj sastavni dio.

III. 6. Pitanja proizvodnje, tipologije i datacije staklenog posuđa i narukvica

Kao što je na početku rečeno, razmatranja u vezi sa štrbinačkim grobljem odnose se pretežno na druge sadržaje, a ne na tipologiju građe. Iznimku smo načinile u pogledu dviju navedenih kategorija predmeta stoga što se jedino narukvice i staklene posude pojavljuju u količini koja donekle omogućuje i opravdava takav osvrt.

Procvat kasnoantičkog staklarstva našao je odjeka i u Panoniji gdje se odrazio na proširenje domaće proizvodnje i stvaranje novih radionica. Smatra se da je na području sjeverne Panonije, gdje je ta građa znatno obilnija i bolje proučena, u 4. st. domaća proizvodnja uvelike istisnula uvoz, dok je u međurječju Save i Drave on ostao snažan, ali je u

¹³¹ Intercisa II: 446, br. 13, Taf. LXXXI: 7; Vágó – Bóna 1976: 233, Taf. 23: 1236/8; Schnurbein 1977: 237, Taf. 160:1; Schulze-Dörrlamm 1990, Taf. 42: 10-12; Goti: 197, Fig. III.74 i d.

¹³² Lányi 1972: 152, Abb. 46: 12-15; Mócsy 1981: 211, Abb. 21; Šaranović-Svetek 1986: 18, T. 4; Barkóczy 1988: 80-85, Taf. 9:100-104; Koch 1989; Goti: 42, Fig. I.25.; Koch 1996: 611-612, Abb. 464, 465; Fadić 1997 a: 90, br. 211.

narasloj domaćoj proizvodnji zadobio ravnopravnog takmaca. Staklarske radionice posvjedočene su u nekolicini velikih sjevernopanonskih gradova, ali se u kasnoantičkom razdoblju pretpostavlja nastanak takvih postrojenja i u nizu manjih gradskih naselja. U južnoj Panoniji naprotiv na čitavom prostoru između Siscije i Sirmija nema sigurnih arheoloških svjedočanstava o izradi staklenih predmeta.¹³³ Zapažanja o mogućnosti prepoznavanja panonskih izrađevina na temelju boje i kakvoće stakla unekoliko se razlikuju. Prema Šaranović-Svetek južnopanonske staklene posude u razdoblju 3.-5. st. odlikuju se debelim staklom s vidljivim mjehurićima zraka, zdepastim oblicima i svojstvenom maslinasto-zelenom bojom, za razliku od uvezenih posuda od pretežno svjetlozelenog tankog stakla i bolje izvedbe. Međutim, usporedba tih općih podataka s onima pojedinačnima iz kataložkog pregleda pokazuje nedosljednost, pa je nesigurno oslanjati se na njih. Prema Barkóczyju, u sjevernoj Panonije lošija izvedba i deblje staklo dolaze do izražaja tek na prijelazu u 5. st., dok se izrađevine 3. i 4. st. prepoznaju po razmjernoj vrsnoći tankog prozirnog stakla različitih zelenih nijansi, najčešće svjetlih, a ponekad i bijelih, odnosno zelenkasto-bjelkastih.¹³⁴ Staklene posude iz štrbinačkih grobova u cjelini pokazuju odlike tehnički razmjerno dobrih izrađevina (usprkos manjih nepravilnosti u oblicima i vidljivim mjehurićima zraka) uglavnom svjetlozelene boje, osim bjelkaste bočice iz groba 20. Međutim, staklo je pretežno veoma tanko i prozirno, a nedostaju primjerci od debljeg stakla tamnozeleno boje. Međutim, s obzirom da prije navedena obilježja panonskog stakla prema Šaranović-Svetek i Barkóczyju nisu ujednačena, te da je ta problematika na području sjeverne Hrvatske praktički nedodirnuti, ne možemo se upuštati u pouzdaniju procjenu naravi štrbinačke građe u tom smislu. Može se ipak primijetiti da s obzirom na opisane okolnosti i sama količina staklenih priloga na Odsječku II, ako nije riječ o slučajnom uzorku, govori u prilog domaćoj proizvodnji. Izrada staklenih predmeta na Štrbincima nije sigurno posvjedočena, ali postoje elementi koji na nju upućuju.¹³⁵

U tipološkom pogledu boce i čaše sa Štrbinaca (grobovi 17, 20, 25, 27, 29) spadaju u standardnu zalihu uobičajenih panonskih kasnoantičkih oblika, dok se vrčevi (grob 15, a moguće i 23) i toaletna bočica (grob 20) izdvajaju kao osebujni primjerci. Zanimljivo je da se objema tim vrstama, kao i koničnim čašama koje su inače uobičajen panonski ob-

¹³³ Lányi 1972: 94, 101; Damevski 1976; Šaranović-Svetek 1986: 54-57; Barkóczy 1988: 35-38; Burkowsky 1999: 67.

¹³⁴ Opisujući tamnozeleno boju mađarski arheolozi rabe izraz *mahovinasto-zelena*, a hrvatski i srpski *maslinasto-zelena*. Riječ je o nijansi tamnozeleno boje koju po našem mišljenju znatno vjernije dočarava prvospomenuti izraz. U okviru kasnoantičke panonske proizvodnje svojstvena je 2. polovici 4. st., ali se inače u proizvodnji stakla susreće od samih njegovih početaka. Barkóczy 1988: 25-26; Šaranović-Svetek 1986: 53-54; Fadić 1997 a: 87, br. 38, 165, 183, 185, 207.

¹³⁵ Migotti 1998 a.

lik, pripisuje istočno podrijetlo. Usto, konične čaše su i datacijski zanimljive jer pojedini njihovi oblici traju u rimsko-provincijalnim i germanskim sredinama i nakon 4. st.¹³⁶

Na Odsječku I pronađena je jedna narukvica (grobnica A), a na Odsječku II 19 primjeraka što cijelih narukvica, a što ulomaka: 7 brončanih komada (grobovi 10, 15, 19, 24) i 1 primjerak od željeza i bronce (grob 19), te 4 ulomka ukrašenih koštanih narukvica (grob 19) i 7 ulomaka neukrašenih primjeraka (grob 15). Broj koštanih narukvica ne može se utvrditi sigurno, ali nema dvojbe da ih je u oba groba bilo više od jednog primjerka, u grobu 15 možda 6-7, a u grobu 19 vjerojatno 3 komada. Osim dviju narukvica iz groba 19: jedne sa stožastim krajevima, a druge željezne s brončanim kuglicama, svi drugi primjerci pripadaju uobičajenoj panonskoj zalihni te nakitne vrste.

Međutim, potrebno je osvrnuti se na njihovu prilično neujednačanu terminologiju, a onda i na pitanje datacije. U smislu nazivlja osobito su dvojbene narukvice sa završecima u obliku naturalističkih ili pak manje ili više stiliziranih životinjskih glava. Pojedini autori izrazima *životinjska* ili pak *zmijska glava* podrazumijevaju svu raznolikost oblika. Drugi opet razlikuju zmijsku od životinjske glave podrazumijevajući pritom toplokrvne životinje, pri čemu se najčešće spominje ovan, a znatno rjeđe lav, pantera i konj.¹³⁷ Osim u primjercima krajnje geometrijske stilizacije, čini nam se da je zmijske od ovnujskih predložaka ipak moguće razlikovati.

Narukvica iz grobnice A nesumnjivo predstavlja zmiju koja guta vlastiti rep, slično kao i ona iz groba 15. Narukvici iz groba 24 krajevi su oblikovani lopatasto, ne otkrivajući životinjski predložak; međutim, na ovnujsku ili sličnu glavu upućuju kratki poprečni zarez i tri usporedna niza. Naime, prirodnije oblikovane životinjske glave pokazuju da se upravo točkama i kratkim crtama predočava krzno, dok se zmijska koža radije dočarava prugama ili V-urezima.¹³⁸ Dobar je primjer narukvica iz jednog od štrbinačkih križnih grobova; krajevi su joj u obliku prirodno predočenih životinjskih glava čije je krzno dočarano točkama.¹³⁹ U literaturi se susreće podatak da narukvice s krajevima u obliku vjerno predočenih životinjskih glava predstavljaju prijelaz na germanski nakit životinjskog stila, ali se pritom datiraju različito, u sredinu 4. st. ili pak u njegovu drugu polovicu i u 5. st.¹⁴⁰ Bilo bi logično u tipološko-kronološkom slijedu naturalističko oblikovanje očeki-

¹³⁶ Mócsy 1981: 211, Abb. 21; Šaranović-Svetek 1986: 30; Barkóczy 1988: 80, 187-188; Fadić 1997 a: 81, 90. Usp. i poglavlje o etničkim pitanjima.

¹³⁷ Intercisa II: 418-421; Salamon - Barkóczy 1971: 57-65; Lányi 1972: 86, 164, Abb. 58; Jovanović 1978: 23-25; Keller 1979: 39; Philpott 1991: 157, 160, bilj. 75; Jevremov - Tomanić Jevremov - Ciglencečki 1993: 226; Košćević : 1999: 42.

¹³⁸ Intercisa II: 419; Salamon - Barkóczy 1971: 40-42, Abb. 6:32, 7:22; Gleirscher 2000: 90-91, Abb. 91: 3-4, 92: 1-2.

¹³⁹ Raunig 1980, T. III: 1.

¹⁴⁰ Intercisa II: 419-421; Salamon - Barkóczy 1971: 65, Abb. 7:17/22; Schulze-Dörrlamm 1990, Taf. 22:8; Jevremov - Tomanić Jevremov - Ciglencečki 1993: 226, T. 1: 416/3; Goti, 116: Fig. II.6.

vati na početku, a geometrijsku stilizaciju na kraju, premda takva uopćavanja uglavnom imaju vrijednost relativne kronologije, a različite varijante u pravilu traju usporedno. O mogućnosti ranije pojave prirodnih oblika svjedoči već spomenuta narukvica iz križnog groba datiranog u 1. polovicu 4. st. Međutim, opadanje omiljenosti takvog nakita i prestanak njegove upotrebe ostaje nejasan.

Kad bismo, dakle, pokušali razjasniti moguće kronološke posljedice različitog oblikovanja tzv. životinjskih narukvica samo na primjeru Štrbinaca, mogli bismo zaključiti da se kronologija i tipologija idealno podudaraju. Naime, svi primjerci sa Odsječaka I i II predstavljaju različite stilizacije zmijskih ili životinjskih glava: lopataste, bačvaste, valjkaste i slično, a datiraju se, kao što ćemo obrazložiti, u 2. polovicu 4. st. Međutim, primjeri iz sjevernopanonskih i drugih groblja ne potvrđuju takvu sliku, iz čega proizlazi da opisani tip narukvice ipak nije kronološki osjetljiv u smislu mogućnosti razdvajanja u okviru 4. st., odnosno da njegove različite inačice traju usporedno kroz čitavo 4. st. Pretpostavka da su narukvice u obliku zmijske s glavom i repom starije od onih s dvije zmijske ili ovnujske glave možda je točna, ali za panonske prilike 4. st. nema kronoloških implikacija, što pokazuju primjerci iz križnog groba i iz grobnice A.¹⁴¹ Točan se po svemu sudeći čini zaključak da su tzv. zmijske narukvice svojstvenije sredini i 2. polovici 4. st. negoli njegovu početku, ali neprovjerenom smatramo tvrdnju da one krajem stoljeća izlaze iz upotrebe. Na upitnost takvog zaključka upozorava pojava zmijskih narukvica u provincijalno-rimskom i barbarskom kontekstu 5.-7. st.¹⁴²

Za razliku od donekle problematičnih životinjskih narukvica, panonska evidencija svjedoči o tome da narukvice od brončanog lima postaju omiljene tek od 2. polovice 4. st.¹⁴³ To, međutim, ne znači da se ne pojavljuju i ranije; jedan primjerak pronađen je u jednome od dvaju štrbinacačkih križnih grobova. Drugi takav primjerak sa Štrbinaca (grob 10) dvostruko je osobit. Prvo, ne nalazimo analogija ukrasu dvostruke mreže rombova, premda su geometrijski uzorci (krugovi, kose crte, V-nizovi, kvadrati i rombovi) svojstveni tom nakitnom obliku. Drugo, u usporedbi s objavljenom građom izdvaja se precizno i kičeno izvedena kopča koja donekle podsjeća na životinjske protome svojstvene pojavnim kopčama tzv. vojničkog stila.¹⁴⁴

Kasnoantička Panonija doživjela je pravi cvat proizvodnje koštanih predmeta; pretpostavlja se da su takvu djelatnost njegovala i manja vojna i civilna naselja, pa čak i seoska imanja. Evidencija o toj vrsti spomeničke građe, osobito ondje gdje su izostala sustavna

¹⁴¹ Usp. bilj. 139 i Migotti 1997: 216, Fig. 5.

¹⁴² Intercisa II: 421; Jovanović 1978: 24; Schulze-Dörrlamm 1990, Taf. 42/7; Jevremov – Tomanić Jevremov – Ciglencečki 1993: 28; Gleirscher 2000: 89, 91, Abb. 88: 7.

¹⁴³ Intercisa II: 421; Lányi 1972: 86.

¹⁴⁴ Chadwick Hawkes - Dunning 1964, 170, Taf. 60: 2, 3 i d.; Böhme 1986: 25-26, Abb. 3, 4, 7.

istraživanja, prilično je manjkava prije svega zbog krhkosti sirovine. Usprkos tome dade se ustanoviti da iz naselja potječu najrazličitiji koštani predmeti, dok su se u grobove najčešće odlagali češljevi i narukvice.¹⁴⁵

Svih 14 ulomaka trakastih koštanih narukvica sa Štrbinaca potječe s Odsječka II: 7 neukrašenih iz groba 15 i 7 ukrašenih iz groba 19. Prema ukrasima i promjerima pretpostavljamo da su bila ukupno 3 ukrašena primjerka, od kojih je onaj pod brojem 1a bio obojen smeđom bojom, te vjerojatno 7 neukrašenih komada. I jedna i druga vrsta u Panoniji je omiljena u 2. polovici 4. st. i na početku 5. st., a poznate su i pojave bojanja.¹⁴⁶ Situacija u grobu 15 bila je prilično neuobičajena; po jedna narukvica imala je prema približnom mjerenju promjer od 5, 6,5, 7, 7,5, 8, 8,5 i 12,5 cm. Veličina prvog ulomka odgovarala bi dječjoj narukvici, idućih pet imaju veličinu prilagođenu odrasloj osobi, ali je ona posljednja prevelika za takvu namjenu. Bez obzira na to što su svi primjerci zatečeni na položaju lijeve ruke, upravo onako kako nalaže običaj nošenja takvog nakita, pretpostavljamo da su manji koluti bili nanizani na onaj najveći, te tako ili bili pričvršćeni na odjeću kao poseban ukras, ili pak jednostavno priloženi ukupu kao nenošeni nakit. Slični postupci, osobito kad su u pitanju narukvice i drugi amuletno nošeni nakit, zabilježeni su u kasnoantičkom grobnom ritualu posvuda.¹⁴⁷

S obzirom na to da je u jednome od štrbinačkih križnih grobova pronađena koštana narukvica okruglog presjeka načinjena od uvijenih segmenata koji se pojavljuju pri lomu, moguće je da je ta vrsta relativno kronološki ranija. Ti su grobovi datirani u 1. polovicu 4. st., a trakastih koštanih narukvica u njima nije bilo. Međutim, riječ je o uzorku premalom za takvu vrstu prosudbe, pogotovo stoga što koštane narukvice oblog presjeka ne primjećujemo među objavljenom građom iz panonskih nekropola. Štrbinačke narukvice načinjene su uobičajenim načinom: djelomičnim preklapanjem i uzdužnim spajanjem koštanih traka pomoću brončanih zakovica. I ukras im je uobičajen; prevladavaju manji ili veći jednostruki ili koncentrični krugovi s točkom po sredini, a samo jedan primjerak nosi motiv mreže, odnosno rombova.

Premda je poznato da su narukvice nosili i muškarci, osobito vojnici, u panonskim kasnoantičkim grobovima, uključujući i štrbinačke, one se pronalaze isključivo kao prilog u grobovima žena i (najvjerojatnije) ženske djece. Sjevernopanonska groblja pokazuju da se većina narukvica nosila na lijevoj ruci, osobito kad je njihov broj bio veći; na desnoj su se ruci nosile one sa zmijolikim odnosno životinjskim glavama.¹⁴⁸ Raspored u štrbi-

¹⁴⁵ Biró 1987; Biró 1987 a; Biró 1999: 79.

¹⁴⁶ Intercisa II: 421; Lányi 1972: 85-86; Šaranović-Svetek 1980; Mócsy 1981: 183-184; Petković 1995: 40.

¹⁴⁷ Salamon – Barkóczy 1971: 55, grob 61; Philpott 1991: 156; Ciglenceki 1993: 511, T.3: 1; Büsing-Kolbe – Büsing 1998: 266.

¹⁴⁸ Lányi 1972: 106; Mócsy 1981: 186; Fülep 1984: 211; Biró 1987a: 53; Gleirscher 2000: 91.

načkim grobovima pokazuje da se uobičajeni način poštovao samo utoliko što je većina narukvica uistinu na lijevoj ruci, a po jedna na desnoj. Međutim, po jedna narukvica sa životinjskim krajevima zatekla se i na desnoj i na lijevoj ruci (grob 15), dok je na desnoj ruci pokojnice bila i stožasta narukvica (grob 19). Zanimljivo je da su u dječjem grobu 10 obje narukvice bile odložene, što je inače ritual koji se u Panoniji primjenjuje kod muškaraca, a iznimno kod žena i kod djece.

III. 7. Vrste grobova

Na sjevernopanonskim kasnoantičkim nekropolama uočeno je desetak temeljnih oblika grobova: 1. kameni sarkofazi; 2. grobnice načinjene od ponovno upotrijebljenih nadgrobničkih ili drugih kamenih spomenika; 3. grobnice sazidane od opeke uz pomoć žbuke ili bez nje; 4. grobnice od kamenih ploča povezanih žbukom; 5. grobnice sazidane tegulama i kamenim pločama uz uporabu žbuke i manjih komada opeke i kamena; 6. zemljane rake s krovom od opeka i dnom koje može ali ne mora biti popločano opekama; 7. drveni sanduci; 8. zemljane rake s uzdužnom nišom pokrivenom nizom koso postavljenih tegula; 9. vijenac od kamena ili opeka, ili pak pojedinačni komadi takve građe položeni uz noge ili glavu; 10. zemljane rake. Kod oblika 3-6 pokrov se mogao sastojati od vodoravno položenih ploča, tegula postavljenih u obliku dvoslivnog krova ili bačvas-tog presvođenja.¹⁴⁹

Dva štrbinačka križna groba spadaju u skupinu 6, a na Odsječcima I i II zastupljeni su sljedeći oblici: 3. - grobnice A, B, te grobovi 12 i 30. Sve četiri su vjerojatno imale dvoslivne krovove; prve dvije sigurno, a kod preostalih dviju u ruševinama nisu sačuvani tragovi presvođenja, što znači da su im pokrovi bili ravni ili dvoslivni. Kod grobnice B uočene su krovne tegule s utorima i istakama za međusobno sastavljanje. Prve dvije grobnice bile su sazidane od cijelih opeka, za treću ne možemo biti sigurni, dok su kod četvrte korišteni i ulomci različite veličine obilno povezani žbukom. Prema nekim opažanjima, grobnice zidane uz pomoć komada opeke ili kamena vezanih žbukom relativno su kronološki mlađi od onih zidanih čitavim tegulama ili kamenim pločama, te se u Panoniji susreću i u 6. st. Međutim, njihova relativno-kronološki ranija pojava posvjedočena je primjerom u Beški gdje je u tako sazidanoj grobnici (umjesto ulomaka opeke ondje je korišten neobrađeni kamen, ali tehnika gradnje u osnovi je ista) pronađen novac iz 330.-333. Inače, grob 30 od preostalih se triju zidanih grobnica razlikuje još jednom manje uobičajenom konstruktivnom osobinom. Naime, dok su unutrašnje stijenke grobnica A i B ravne, kod groba 30 one pokazuju zakrivljenost, odnosno ukošenost u

¹⁴⁹ Vágó – Bóna 1976: 141-145; Fülep 1984: 148-150.

gornjem dijelu¹⁵⁰; 7. – grobovi 13 i 29. Lijesovi su prepoznati na temelju čavala s ostaci-
ma drva, pri čemu i broj i raspored čavala svjedoče o konstruktivnim elementima, a ne
magičnim grobnim prilozima. Čavli takvog oblika, dakle četvorokutnog presjeka s
glavom raskucanom na jednu ili obje strane obilato se pronalaze na svim panonskim
kasnoantičkim nalazištima, ali i na onim ranocarskima; prema samome obliku nije ih
moguće uže datirati; 9.- komad opeke u dnu groba 17 možda bi se mogao shvatiti kao
pars pro toto grobne konstrukcije od tegula. Prema nekim mišljenjima tako obilježeni ukopi
uvjetovani su imovinski¹⁵¹; 10 – grobovi 1-12, 14-28. Glava pokojnice u grobu 20 bila je
malo uzdignuta, dakle postavljena na "jastuk" od zemlje. Slično se može pretpostaviti
za grob 28, gdje bismo najradije na taj način protumačile razdvojenost vilice od preosta-
log dijela lubanje. Premda su u kasnoantičkoj kulturnoj praksi zabilježene dekapitacije i
razdvajanje vilice od preostalog dijela lubanje pri ukopu, u opisanom kontekstu ponu-
đena nam se pretpostavka čini realnijom.¹⁵² Inače, "jastuci" od kamena, opeke ili zemlje
uobičajena su pojava kod skeletnog ukapanja; ove je posljednje teže dokumentirati pa
se u literaturi i ne spominju¹⁵³

Svi nabrojani oblici pripadaju rimsko-provincijalnoj sredini. Neutemeljenima su se
pokazala nastojanja da se zemljane rake ili drveni sanduci, odnosno daske ispod i/ili poviše
pokojnika kao svojevrsna zamjena za sanduk, pripišu barbarskom kulturnom krugu.
Trebalo napomenuti i to da je sanduk mogao biti izrađen uz pomoć utora i istaka, dakle
bez pomoći čavala, te da je mogao propasti ne ostavivši nikakva traga.¹⁵⁴ Stoga ne
možemo biti sigurni u omjer ukopa u zemljanim rakama i drvenim sanducima.

III. 8. Obredne jame

Samo je u jednom grobu (30) posvjedočeno prilaganje komada mesa kao poputbine
uz pokojnika. S druge strane, kosti iz razrušene grobnice 12 najvjerojatnije su onamo
dospjele s površine; u blizini su prepoznati tragovi gorenja, vjerojatno ostaci pogrebne
gozbe, dok kosti pokazuju tragove guljenja mesa, dakle blagovanja na mjestu groba, a
ne prilaganje. Slično se može pretpostaviti i za Jame 1 i 2, koje su možda predstavljale
zajedničko mjesto za blagovanje u čast mrtvih na dan pokopa ili obljetnice smrti. Postoji

¹⁵⁰ Salamon – Barkóczy 1973: 95; Sokač-Štimac – Bulat 1974: 122; Vágó – Bóna 1976: 49, Abb. 48, passim; Fülep 1984: 111, Fig. 61, passim; Marijanski-Manojlović 1987: 36, 104, T. 8.

¹⁵¹ Burger 1966: 158; Doorselaer 1967: 151; Salamon – Barkóczy 1971: 72; Mócsy 1981: 180; Vinski 1989: 6; Büsing-Kolbe – Büsing 1998: 262.

¹⁵² Philpott 1991: 82.

¹⁵³ Doorselaer 1967: 130; Vágó – Bóna 1976: 20, passim; Fülep 1984: 43, passim; Marijanski-Manojlović 1987: 10; Bierbrauer 1996: 114.

¹⁵⁴ Miletić 1970: 128; Vágó – Bóna 1976: 141; Keller 1979: 19-20; Philpott 1991: 226.

razlika između životinjskih kostiju priloženih u grobu i onih zatečenih u obrednim jamama. One prve mogle su imati namjenu hrane, ali i statusne odnosno religijske žrtve u čast pokojnika; druge su bile ostaci obredne gozbe u čast pokojnika i bogova podzemnog svijeta. U drugospomenutu skupinu vjerojatno treba ubrojiti i ukope čitavih životinja, odnosno njihovih dijelova, a da se takve rake prema smještaju ne mogu povezati s određenim grobom u okviru nekropole. (One se, dakako, razlikuju od statusnog ili emotivnog ritualnog ubijanja i pokapanja životinja u službi, odnosno ljubimaca, uz njihove vlasnike.) U takvim su kontekstima često, premda ne beziznimno, prisutni i ulomci posuda u kojima se spremalo ili odlagalo žrtvano meso, iz njih se jelo ili ih se razbijalo u sklopu pogrebnog obreda povezanog s blagovanjem. Rake s ukopanim kostima mogu i ne moraju pokazivati tragove gorenja na mjestu; u slučaju cjelovitih kostura jasno je da su životinje odložene usmrćene ali inače čitave. Treba napomenuti da ritualni postupci u vezi sa žrtvovanjem životinja uočeni na Štrbincima (zajedničko blagovanje i vjerojatno odlaganje dijelova životinje) imaju analogija na mnogim provincijalno-rimskim nalazištima, a da im se korijeni ponekad traže u autohtonom prapovijesnom nasljeđu. I ranokršćanska se crkva sa sličnim običajima uzaludno borila kroz čitavo antičko razdoblje, pa i poslije.¹⁵⁵

Dok je uloga životinjskih kostiju u obrednim jamama 1 i 2 lako razumljiva, tumačenje arheološkog konteksta tzv. groba 11, zapravo jame s ukopanim dijelom teleta i priloženom kosti izumrlog jelena, nije tako jednostavno. Premda je i tu nedvojbeno riječ o vrsti ritualne žrtve, problem je u razumijevanju okolnosti koje su dovele do sekundarnog odlaganja kosti izumrle životinje. Budući da na mjestu nalaza nije bilo tragova gorenja, ne možemo znati jesu li u opisanom slučaju žrtvovani dijelovi teleta bili priloženi sirovi ili pripremljeni za jelo, ali negdje drugdje, a onda doneseni na mjesto ukopa. Spomenuti bismo nalaz, ali samo ako ga protumačimo kao *pars pro toto*, mogli usporediti s prilikama na rimskome groblju u Regensburgu (*Castra Regina* u Reciji). Ondje su, među izmiješanim paljevinskim i skeletnim grobovima zatečena dva ukopa čitavih životinja, u oba slučaja goveda, odnosno teladi. Međutim, ritualne okolnosti bile su jasnije utoliko što su životinje ukopane čitave, uz popratne nalaze među kojima je bio i novac sredine i druge polovice 3. st.¹⁵⁶ Istraživač je otvorenim ostavio pitanje mogu li se ti ukopi dovesti u vezu s pojedinima od okolnih ljudskih grobova, a okvirno ih je protumačio kao ritualnu žrtvu bogovima, moguće povezanu s kultom Apisa. U bliže tumačenje ritualne pozadine "groba 11" ne možemo se upuštati jer su podaci posve oskudni. S obzirom na

¹⁵⁵ EC, IV, 1950: 1320; Sági 1981: 116-117; Marijanski-Manojlović 1987: 11; Migotti 1994: 59; Philpott 1991: 195-207; Koch 1996 a: 723; Hensen 1999: 84-85.

¹⁵⁶ Schnurbein 1977: 112-113.

položaj tog ukopa gotovo je sigurno da nije povezan ni s jednim od okolnih grobova (13, 19, 20), pa ga zasad smatramo svojevrsnom trećom obrednom jamom.

III. 9. Datacija

O datiranju je bilo riječi u pojedinačnim poglavljima, a na ovome mjestu dajemo sažetak tog pitanja.

Boreći se s problemom sagledavanja kasnoantičkog horizonta Panonije, a osobito njegove gornje granice, mađarska arheologija nastoji razdvojiti razdoblje 4. st. od onog na samome kraju tog stoljeća i u 1. polovici 5. st. U nastojanju da se prevlada zastarjela pretpostavka o posvemašnjem opustošenju Panonije na kraju 4. st. posebna se pozornost poklanja građi mlađeg razdoblja. Pritom se njegova gornja granica, što znači i gornja granica trajanja pojedinih oblika materijalne kulture, stavlja u 1. polovicu 5. st. Međutim, treba voditi računa o tome da su zasad u Panoniji posve rijetke nekropole 5.-6. st., a da na takvim grobljima u susjednome Noriku pojedini predmeti traju bez većih promjena 4.-7. st.¹⁵⁷ Prema tome, moguće je da pojedini predmeti iz panonskih kasnoantičkih nekropola traju i u 5. ili 6. st., ali ćemo s obzirom na opisane okolnosti to pitanje zasad ostaviti otvorenim. Naše je nastojanje, jer je to zasad najrealnije, usmjereno na pokušaj razdvajanja dvaju horizonata u okviru 4. st. Čini se da sve vrste predmeta pronađene u štrbinačkim grobovima nisu podjednako kronološki osjetljive; pojedini od njih mogu se datirati jedino šire u razdoblje 3. i 4. st., ali je stanoviti broj njih svojstveniji 2. polovici tog stoljeća, te omogućava pomicanje datacije i prema 5. st. Prilozi u grobovima 14, 15, 19, 20, 24, 25, 27, 28 i 29, dakle u većini grobova koji su dali arheološke predmete, može se okvirno datirati u horizont 2. polovice 4. st. i 1. polovice 5. st. S obzirom na ukupne okolnosti nalaza u sjevernopanonskim nekropolama datacija prema 5. st. s nešto se više sigurnosti može primijeniti na konične staklene čaše iz grobova 20 i 29, te na sve koštane narukvice, a osobito one ukrašene, brončanu stožastu narukvicu iz groba 19, predicu iz groba 7, kopču iz groba 28, te eventualno lukovičastu fibulu iz groba 29 (dvojbena datacija tog predmeta raspravljena je u odsječku o statusnom prilaganju). Osim pojedinih predmeta ovamo možda spadaju i neke grobne konstrukcije (grobica 30), odnosno ritualni postupci, na primjer razmjerno obilje staklenih priloga na Odsječku II (premda bi to podrazumijevalo kronološku razliku između dvaju odsječaka groblja), odlaganje nenovijenih predmeta (grobovi 7 i 10). Treba, međutim, naglasiti da je riječ o stvarima i pojavama svojstvenima horizontu koji se u cjelini vjerojatno proteže na 5. st., što ne znači da se takva datacija može primijeniti na svaki pojedini predmet, pa ni na ukupnost dosad istraženog dijela štrbinačkog groblja. Tako kasnoj dataciji najviše se protive nalazi novca.

¹⁵⁷ Gleirscher 2000: 88

Mnoge su dvojbe izražene u vezi s datacijom ukopa na temelju priloženog novca. Ipak, datacijska je osjetljivost te vrste građe dragocjena, uz određene uvjete i ograničenja.¹⁵⁸ Drugim riječima, zanemarimo li izrazito ranije kovove, ili pak novce nošene amuletno odnosno priložene ritualno (grobovi 17 i 27), datacijski su upotrebljivi oni primjerci koji okvirno pripadaju vremenu naznačenom i drugom vrstom građe. Ne mislimo da se amuletno i ritualno nisu mogli priložiti i suvremeni kovovi, ali budući da oba takva štrbinačka primjerka potječu iz konstantinskog razdoblja, dakle stariji su od onih priloženih uobičajeno, vjerujemo da su za te prigode upotrijebljeni stari novci. Inače, novci iz grobnice B te grobova 1, 6, 12 pokrivaju raspon 350.-364. Da bismo mogli procijentirati primjenjivost tog podatka na stvarno datiranje groblja treba prije svega imati u vidu razliku u kolanju novca između ranijeg razdoblja i kasne antike. U ranocarskom razdoblju pojedini se novci posve legitimno zadržavaju u uporabi dugo vrijeme, dok su u 4. st. novi kovovi učestali, a njihov optjecaj ograničen na nekoliko desetljeća.¹⁵⁹ Zahvaljujući tome osigurana je njihova datacijska upotrebljivost, koju treba procjenjivati s obzirom na stupanj ušćuvanosti.

Od četiri datacijski upotrebljiva novca tri razmjerno dobro ušćuvana komada (grobovi B, 1, 6) pokrivaju razdoblje 355.-364., dok se posve izlizani primjerak iz groba 12 datira 350.-353. Sveukupno, oni bi datirali groblje u razdoblje sredine i 3. četvrtine 4. st., dakle ne bi govorili u prilog kasnijoj dataciji. U razmatranjima o kolanju novca u kasnoantičkoj Panoniji naglašava se podatak da s kovovima Valensa (364.-378.) i Valentinijana I (364.-375.) prestaje dotok novca u provinciju, a da se stariji primjerci vjerojatno i dalje rabe.¹⁶⁰ Prema tome, na sam kraj stoljeća upućivali bi ne samo novci te dvojice vladara ili kasniji, nego i sveukupno mala količina priloženog novca. Prilike na Štrbincima problematične su u tom smislu jer novaca uistinu ima malo, ali nema kovova iz zadnje četvrtine 4. st. Prema tome, na temelju ukupnih nalaza groblje treba datirati u 2. polovicu 4. st. sa zasad nedokazanom mogućnošću pomicanja te datacije prema 5. st.

III. 10. Zaključak

Predstavljeno bismo groblje na nalazištu Štrbinci, koje je očito dio još neistražene veće cjeline, prema nalazima, razdoblju i primijenjenim ritualnim postupcima nazvale kasnoantičko-ranokršćanskim i datirale u 2. polovicu 4. st.

Cilj prethodnih razmatranja bio je staviti dosad istraženi dio groblja u kontekst tipološko-kronoloških, statusnih, gospodarskih i religijsko-ritualnih obrazaca kasnoantičke

¹⁵⁸ Migotti 1998: 111.

¹⁵⁹ Schnurbein 1977: 27-28; Mackensen 1978: 29-31.

¹⁶⁰ Salamon – Barkóczi 1971: 74; Vágó – Bóna 1976: 137; Mócsy 1981: 187; Pröttel 1988: 362.

grobne kulture u Panoniji. Svjesne smo da je s obzirom na tek djelomičnu istraženost i razmjerno malu količinu građe izabrani metodološki postupak pomalo preuzetan i preuranjen, a zaključci podložni promjenama. Međutim, razmjerno maloj količini građe posvetile smo naizgled nesrazmjerno velik prostor zato što nam namjera nije bila samo kontekstualizirati štrbinačko groblje nego i skrenuti pozornost na neka od pitanja kojima bi se trebali pozabaviti zasad rijetki istraživači kasnoantičkih nekropola u sjevernoj Hrvatskoj.

Zahvala

Zahvaljujemo svima koji su nam mišljenjima ili podacima olakšali pisanje ovoga rada, prije svega dr. Zoranu Greglu, a potom Jacquelinei Balen, Zdenku Burkowski, dr. Aleksandru Durmanu, Ivi Fadiću, mr. Krešimiru Filipecu, dr. Remzi Košćević i Zoranu Wieweghu.

POPIS LITERATURE

Barkóczy 1988	László Barkóczy, Pannonische Glasfunde in Ungarn, Budapest 1988.
Bierbrauer 1996	Volker Bierbrauer, Romanen im fränkischen Siedelgebiet, u: Franken, I, 110-120.
Bintliff – Hamerow 1995	John Bintliff – Helena Hamerow (ur.), Europe Between Late Antiquity and the Middle Ages. Recent archaeological and historical research in Western and Southern Europe, BAR, Intern. Ser. 617.
Biró 1987	Mária T. Biró, Bone-carvings from Brigetio in the collection of the Hungarian National Museum, AAnH, 39 (3-4), 153-192.
Biró 1987a	Mária T. Biró, Gorsium bone carvings, AR, XXIII, 25-63.
Biró 1999	T. Mária Biró, Pins with female bust decoration and the emperor Cult, Antaeus, 24, 79-92.
Böhme 1972	Astrid Böhme, Die Fibeln der Kastele Saalburg und Zugmantel, SJ, XXIX.
Böhme 1986	Horst Wolfgang Böhme, Bemerkungen zum spätromischen Militärstil, u: Helmut Roth (Hrsg.), Zum Problem der Deutung frühmittelalterlicher Bildinhalte. Akten des 1. Intern. Kolloq. in Marburg a. d. Lahn, 15. bis 19. Februar 1983, Marburg, 25-49.
Böhme 1996	Horst Wolfgang Böhme, Söldner und Siedler im spätantiken Nordgallien, u: Franken, I, 91-101.

- Brogiolo – Castelletti 1991 Gian Pietro Brogiolo – Lanfredo Castelletti, *Archeologia a Monte Barro, I. Il grande edificio e le torri, Lecco.*
- Buchet 1996 Luc Buchet, *Die Landnahme der Franken in Gallien aus der Sicht der Anthropologen, u: Franken, II, 662-667.*
- Budja 1979 Miha Budja, *Kovinske zapestnice v rimskih grobovih Slovenije, AV, XXX, 243-254.*
- Bullinger 1969 Hermann Bullinger, *Spätantike Gürtelbeschläge. Typen, Herstellung, Tragweise und Datierung, DAG, XII.*
- Burger 1966 Alice Sz. Burger, *The Late Roman Cemetery at Ságvár, AArch, XVIII (1-4), 99-234.*
- Burkowsky 1999 Zdenko Burkowsky, *Sisak u prapovijesti, antici i starohrvatskom dobu, Sisak.*
- Büsing-Kolbe – Büsing 1998 Andrea Büsing-Kolbe – Hermann Büsing, *Die Dame von Ficarolo in ihrem historischen Kontext, KJ, 31, 253-276.*
- Cambi 1986 Nenad Cambi, *Salona i njene nekropole, RFFZ, 25 (12) (1985-1986), 80- 108.*
- Cambi 2000 Nenad Cambi, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj, Split.*
- Cermanović-Kuzmanović 1968 Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, *Late Roman Glass from Doclea, AI, IX, 31-47.*
- Chadwick Hawkes – Dunning 1964 Sonia Chadwick Hawkes – Gerald Clough Dunning, *Krieger und Siedler in Britannien während des 4. und 5. Jahrhunderts, BRGK, 43.-44. (1962-1963), 155-231.*
- Chambers et alii 1988 R. A. Chambers et alii, *The Late- and Sub-Roman emetery at Queenford Farm, Dorchester-on-Thames, Oxon, Oxoniensia, LII (1987), 35-69.*
- Chevalier 1999 Pascale Chevalier, *Les luminaires paléochrétiens de Dalmatie romaine, VAHD, 90-91 (1997-1998), 183-199.*
- Christern 1968 Jürgen Christern, *Basilika und Memorie der heiligen Salsa in Tipasa, BAA, III, 193-258.*
- Ciglenečki 1993 Slavko Ciglenečki, *Arheološki sledovi zatona antične Petovione, Ptujski arheološki zbornik ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva, 505-517.*
- Craveri 1969 Marcello Craveri, *I vangeli apocrifi, Torino.*
- Damevski 1976 Valerija Damevski, *Pregled tipova staklenog posuda iz ital-skih, galskih, mediteranskih i porajnskih radionica na području Hrvatske u doba rimskog carstva, AV, XXV (1974), 62-87.*
- D'Escurac-Doisy 1967 H. d'Escurac-Doisy, *Verrerie antique et collections des antiquités d'Algérie, BAA, II (1966-1967), 29-157.*
- Fadić 1997 Ivo Fadić, *Antičko staklo Argyruntuma, Katalozi 3, Zadar.*

- Fadić 1997a Ivo Fadić, *Invenzione, produzione e tecniche antiche di lavorazione del vetro*, u: *trasparenzeimperiali. Vetri romani dalla Croazia*, Milano-Roma, 75-228.
- Fadić 1998 Ivo Fadić, *I vetri tardoantichi*, ACIAC, XIII/III, Città del Vaticano – Split, 241-250.
- Février 1978 Paul Albert Février, *La culte des morts dans les communautés chrétiennes durant le IIIe siècle*, ACIAC, IX/I, Città del Vaticano – Roma, 211-274.
- Fisher 1988 Thomas Fisher, *Zur römischen Offizierausrüstung im 3. Jahrhundert n. Chr.*, BV, 53, 167-190.
- Fitz 1980 Jenő Fitz, *The way of life*, u: *Alfonz Lengyel – George T. Radan (Eds.), The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest, 161-175.
- Fülep 1984 Ferenc Fülep, *Sopiana. The History of Pécs during the Roman Era and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population*, Budapest.
- Garbsch – Overbeck 1989 Jochen Garbsch – Bernhard Overbeck, *Spätantike zwischen Heidentum und Christentum (Katalog)*, München.
- Gáspár 1986 Dorottya Gáspár, *Römische Kästchen aus Pannonien*, MAI, 15 (1-2).
- Glaser 1997 Franz Glaser, *Frühes Christentum im Alpenraum*, Graz – Wien – Köln.
- Gleirscher 2000 Paul Gleirscher, *Das slawische Kärnten*, Klagenfurt
- Gregl 1994 Zoran Gregl, *Kasnoantička nekropola Štrbinci kod Đakova – istraživanja 1993. g.*, OA, 18, 181-190.
- Grünewald 1988 Cristoph Grünewald, *Alamannisches Gräberfeld Unterthürheim*, MBV, 59.
- Guiraud 1989 Hélène Guiraud, *Bagues et anneaux à l'époque romaine en Gaule*. Gallia, 46, 173-211.
- Halsall 1995 Guy Halsall, *The Merovingian Period in Northeast Gaul: Transition or Change?* u: *Bintliff – Hamerow 1995*, 38-57.
- Hensen 1999 Andreas Hensen, *Der römische Vicus von Wiesloch (Rhein-Neckar-Kreis)*, u: *Norbert Hanel – Caty Schucany (eds), Colonia – municipium – vicus. Struktur und Entwicklung städtischer Siedlungen in Noricum, Rätien und Obergermanien*, BAR, Int. Ser., 783.
- Isings 1981 Clasina Isings, s. v. Glas, RAC, 11, 45-48.
- Ivčević 1999-2000 Sanja Ivčević, *Koštane preslice s prikazom Afrodite u Arheološkom muzeju u Splitu*, OA, 23-24, 473-480.
- Ivčević 2000 Sanja Ivčević, *Lukovičaste fibule iz Salone u Arheološkome muzeju u Splitu*, VAHD, 92, 125-187.

- Jevremov 1990 Blagoj Jevremov, Pozlačeni čebulasti fibuli iz Petovione, AV, 41 (Šašlov zbornik), 389-401.
- Jevremov – Tomanič
Jevremov – Ciglenečki 1993 Blagoj Jevremov – Marjana Tomanič Jevremov – Slavko Ciglenečki, Poznorimsko grobište na Ptujem gradu, AV, XLIV, 223-234.
- Janković 1975 Đorđe Janković, Pokretni nalazi sa nekropole i utvrđenja kod Kladova, Starinar 24-25 (1973-1974), 201-226.
- Jovanović 1976 Aleksandar Jovanović, O problemu fibula sa portretima, ZFFB, XIII (1), 43-50.
- Jovanović 1978 Aleksandar Jovanović, Nakit u rimskoj Dardaniji, Beograd.
- Jobst 1975 Werner Jobst, Die römischen Fibeln aus Lauriacum, FL, 10.
- Keller 1979 Erwin Keller, Römisches Gräberfeld von Neuburg/Donau, MBV, 40.
- Kleiner 1992 Diana E. E. Kleiner, Roman Sculpture, New Haven – London.
- Koch 1989 Ursula Koch, Spätromisch-frühfränkische Glasbecher, KJ, 22, 193-203.
- Koch 1996 Ursula Koch, Glas – Luxus der Wohlhabenden, u: Franken, II, 605-617.
- Koch 1996a Ursula Koch, Stätten der Totenruhe – Grabformen und Bestattungssitten der Franken, u: Franken, II, 723-737.
- Korać 1995 Miomir Korać, The Paintings in the Late Classical Tombs in Viminacium, u: Srejović 1995, 166-183.
- Koščević 1991 Remza Koščević, Antička bronca iz Siska. Umjetničko-obrtna metalna proizvodnja iz razdoblja Rimskog carstva, Zagreb.
- Koščević 1992 Remza Koščević, Rimsko-provincijalni metalni predmeti – prilog poznavanju oblika, PIAZ, 9, 69-89.
- Koščević 1999 Remza Koščević, Nekoliko starih brončanih nalaza iz okoline Samobora, PIAZ, 13-14 (1996.-1997.), 41-48.
- Koščević – Makjanić 1995 Remza Koščević – Rajka Makjanić, Siscia – Pannonia Superior, BAR, Int. Ser., 621.
- Kunter – Witwer-Backofen 1996 Manfred Kunter – Ursula Witwer-Backofen, Die Franken – Anthropologische Bevölkerungsrekonstruktionen im östlichen Siedlungsgebiet, u: Franken, II, 653-661.
- Lancel 1970 Serge Lance, Tipasitana IV: la Nécropole romaine occidentale de la porte de Césarée. – Rapport préliminaire, BAA, IV, 149-266.
- Lányi 1972 Vera Lányi, Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien, AArch, 24 (1-3), 53-212.

- Leclercq 1922 Henri Leclercq, s. v. Funérailles, *DACL*, V (2), 2705-2715.
- Leroux G. Leroux, s. v. Pallium, *DAGR*, IV, (bez godine izdanja) 285-293.
- Liebeschuetz 1996 Wolfgang Liebeschuetz, *The end of the ancient city*, u: John Rich (ed), *The city in late antiquity*, London, 1-49.
- Loveluck 1995 Christopher Loveluck, *Acculturation, Migration, and Exchange: The Formation of Anglo-Saxon Society in the English Peak District, 400-700 A.D.*, u: Bintliff – Hamerow 1995, 84-98.
- Mackensen 1978 Michael Mackensen, *Römisches Gräberfeld von Kempten – Keckwiese*, *MBV*, 34.
- Marijanski-Manojlović 1987 Mirjana Marijanski-Manojlović, *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*, Novi Sad.
- Mawer 1995 Frances Mawer, *Evidence for Christianity in Roman Britain*, *BAR*, Brit. Ser., 243.
- Murray 1981 Sister Charles Murray, *Rebirth and Afterlife. A study of the transmutation of some pagan imagery in early Christian funerary art*, *BAR*, Int. Ser., 100.
- Migotti 1994 Branka Migotti, *Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj*, u: *Od Nepobjedivog sunca do Sunca pravde. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj (katalog izložbe)*, Zagreb, 41-67.
- Migotti 1997 Branka Migotti, *An Early Christian Fresco from Štrbinci near Đakovo*, *HAM*, 3, 213-223.
- Migotti 1997a Branka Migotti, *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia)*, *BAR*, Intern. Ser., 684.
- Migotti 1998 Branka Migotti, *Vrednovanje arheološke građe u svjetlu rimskodobnog i ranokršćanskog horizonta Panonije*, u: *Cer-tissia*, 89-115.
- Migotti 1998a Branka Migotti, *The production of glass jewellery at Štrbinci (NE Croatia)*, *Instrumentum*, 8, 14.
- Miletić 1970 Nada Miletić, *Ranosrednjovekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora*, *GZM*, XXV, 119-177.
- Miletić 1990 Željko Miletić, *Sjeverna salonitanska nekropola*, *RFFZ*, 9 (16), 163 –194.
- Mócsy 1981 András Mócsy, *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod*, Budapest.
- Monti 1978 P. Monti, *Il banchetto funebre ed i riti praticati nel cimitero cristiano d'Ischia, come pure le tombe ed il sistema di sepoltura, sono di origine pagana*, *ACIAC*, IX (2), Città del Vaticano – Roma, 369-378.

- Mrkobrad 1980 Dušan Mrkobrad, Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji, Beograd.
- Nikolajević 1984 Ivanka Nikolajević, Necropoles et tombes chrétiennes en Illyricum oriental, ACIAC, X (1), Città del Vaticano – Thessalonique, 519-535.
- Oldenstein 1977 Jürgen Oldenstein, Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten, BRGK, 57 (1976), 49-284.
- Ottományi 1999 Katalin Ottományi, Late Roman pottery in the Dunabogdány camp, Antaeus, 24 (1997.-1998.), 333-373.
- Päffgen – Ristow 1996 Bernd Päffgen – Sebastian Ristow, Die Römerstadt Köln zur Merowingerzeit, u: Franken, I, 145-159.
- Parducz 1950 Mihály Parducz, A szarmatakor emlékei Magyarországon III., AH, 30.
- Pavan 1955 Massimiliano Pavan, La provincia romana della Pannonia Superior, Roma.
- Périn 1996 Patrick Périn, Paris, merovingische Metropole, u: Franken, I, 121-128.
- Petković 1995 Sofija Petković, Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezijie, Beograd.
- Petru – Petru 1978 Sonja Petru – Peter Petru, Neviodunum (Drnovo) pri Krškem, KM, 15.
- Philpott 1991 Robert Philpott, Burial Practices in Roman Britain. A survey of grave treatment and furnishing A. D. 43 – 410, BAR, Brit. Ser., 219.
- Pirling 1996 Renate Pirling, Krefeld-Gellep in der Spätantike, u: Franken, I, 81-84.
- Póczy 1999 Klára Póczy, What the mummy burials in Late Roman Pannonia reveal, Antaeus, 24 (1997-1998), 420-442.
- Pröttel 1988 Philipp Marc Pröttel, Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln, JRGZM, 35 (1), 347-371.
- Raunig 1965 Branka Raunig, Štrbinci, Đakovo – antičko nalazište, AP, 7, 146-149.
- Raunig 1980 Branka Raunig, Dva kasnoantička groba iz okolice Đakova, VAMZ, 3. ser., XII-XIII (1979-1980), 151-167.
- Sagadin 1979 Maksimilijan Sagadin, Antične pasne spone in garniture v Sloveniji, AV, 30, 294-338.
- Sági 1981 Karóly Sági, Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó, Budapest.
- Saglio 1887 Edmund Saglio, s. v. Cingulum, DAGR, I (2), 1174-1182.
- Salamon – Barkóczi 1971 Ágnes Salamon – László Barkóczi, Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts, AR, XI (1970), 35-76.

- Salamon – Barkóczy 1973   Ágnes Salamon – László Barkóczy, Archäologische Angaben zur spätromischen Geschichte des pannonischen Limes, *MAI*, 4 (1975), 73-95.
- Salin 1952   Édouard Salin, La civilisation mérovingienne d'après les sépoultures, les textes et le laboratoire. Deuxième partie: Les sépoultures, Paris.
- Schnurbein 1977   Siegmund von Schnurbein, Römisches Gräberfeld von Regensburg, *MBV*, 31.
- Schulze-Dörrlamm 1990   Mechthild Schulze-Dörrlamm, Die spätromischen und frühmittelalterlichen Gräberfelder von Gondorf, Gem. Kobern-Gondorf, Kr. Mayen-Koblenz, Germanische Denkmäler der Wölkerwanderungszeit, Serie B, Die fränkischen Altertümer des Rheinlandes, Band 14, Stuttgart.
- Sebesta – Bonfante 1994   Judith Lynn Sebesta – Larissa Bonfante (eds.), *The World of Roman Costume*, Madison.
- Siegmund 1996   Frank Siegmund, Kleidung und Bewaffnung der Männer im östlichen Frankenreich, u: *Franken*, II, 691-706.
- Smith 1999   R. R. R. Smith, Late Antique Portraits in a Public Context: Honorific Statuary at Aphrodisias in Caria, *JRS*, 89, 155-189.
- Sokač-Štimac 1984   Dubravka Sokač-Štimac, Rezultati arheoloških istraživanja na "Treštanovačkoj gradini" kod Tekića, *PZ*, 5, 113-133.
- Sokač-Štimac – Bulat 1974   Dubravka Sokač-Štimac – Mirko Bulat, Rimska nekropola na "Treštanovačkoj gradini". Prvi rezultati arheoloških istraživanja, *PZ*, 4, 114-140.
- Srejšević 1995   Dragoslav Srejšević (ed.), *The Age of Tetrarchs, Scientific Meetings of the Serbian Academy of Sciences and Arts*, Vol. LXXV (24), Belgrade.
- Sternini 1989   Mara Sternini, A Glass Workshop in Rome (4th-5th century A. D.), *KJ*, 22, 105-114.
- Stoodley 1999   Nick Stoodley, The Spindle and the Spear. A Critical Enquiry into the Construction and Meaning of Gender in the Early Anglo-Saxon Burial Rite, *BAR, Brit. Ser.*, 288.
- Szekeres 1999   Ágnes Szekeres, Sarmatian cemetery at Băcstopolya-Bánkert, *Antaeus*, 24 (1997-1998), 492-515.
- Šaranović-Svetek 1980   Vesna Šaranović-Svetek, Prilog proučavanju antičkog koštanorezačkog-rezbarskog zanata na teritoriji južne Panonije s posebnim osvrtom na Sirmijum, *RVM*, 26, 121-132.
- Šaranović-Svetek 1988   Vesna Šaranović-Svetek, Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Novi Sad.
- Šlaus 1998   Mario Šlaus, Osteološka analiza antropološkog materijala, u: *Certissia*, 121-134.

- Škegro 1999 Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb.
- Tejral 1982 Jaroslav Tejral, *Morava na sklonku antiky*, Monumenta archaeologica, XIX, Praha.
- Testini 1958 Pasquale Testini, *Archeologia cristiana*, Roma.
- Theuws – Hiddink 1996 Frans Theuws – Henk A. Hiddink, *Der Kontakt zu Rom*, u: *Franken, I*, 66-80.
- Topál 1981 Judit Topál, *The southern Cemetery of Matrica (Százhalombatta-Dunafüred)*, Budapest.
- Topál 1993 Judit Topál, *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The western Cemetery, Bécsi Road I*, Budapest.
- Topál 1995 Judit Topál, *Ethnic Components in the Cemeteries along the Limes of Pannonia Inferior*, u: *Roman Frontier Studies 1995*, Oxbow Monograph, 91, 537-545.
- Tulok 1971 M. Tulok, *A Late Neolithic Idol of Conical Type*, AArch, XXI-II (1-4), 3-17.
- Uglešić 1995 Ante Uglešić, *Tipološko-stilska analiza istočnogotskog naki-ta na području rimske provincije Dalmacije*, RFFZ, 207-230.
- Vágó – Bóna 1976 Eszter B. Vágó – István Bóna, *Die Gräberfelder von Intercisa. Der spätrömische Südostfriedhof*, Budapest.
- Vallet 1996 Françoise Vallet, *Weibliche Mode im Westteil des merowingischen Königreiches*, u: *Franken, II*, 684-690.
- Van Doorselaer 1967 André Van Doorselaer, *Les nécropoles d'époque romaine en Gaule septentrionale*, DAG, X.
- Venit 1999 Marjorie Susan Venit, *The Stagni Painted Tomb: Cultural Interchange and Gender Differentiation in Roman Alexandria*, AJA, 103 (4), 641-669.
- Vinski 1974 Zdenko Vinski, *Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata*, VAHD, 69 (1967), 5-86.
- Vinski 1989 Zdenko Vinski, *Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje*, SP. ser. III (1991), 5-73.
- Vogt 1993 Joseph Vogt, *The Decline of Rome*, London.
- Wild 1968 John Peter Wild, *Clothing in the North-West Provinces of the Roman Empire*, BJ, 168, 166-240.
- Zabehlicky 1980 H. Zabehlicky, *Zwiebelknopffibeln als Kennzeichen von Soldaten auf spätrömischen Denkmälern*. *Roman Frontier Studies 1979*, BAR, Intern. Ser., 71/III.
- Zotović 1995 Ljubica Zotović, *Early Christianity in Viminacium*, u: *Srejo-vić 1995*, 336-348.

Summary

The cemetery at Štrbinci near Đakovo in the light of late Roman Pannonia

In 1991 a late Roman frescoed grave vault with remains of bones and grave goods was accidentally found at the site of Štrbinci near Đakovo (north-eastern Croatia, Roman Pannonia Inferior) (Migotti 1997). A similar grave vault was recovered during the 1993 rescue excavation in its vicinity. Being previously exposed to robbery, it contained only a few bones, scanty remains of crushed frescos, and a coin of Jovian (363-364). Next to it 9 inhumations in plain grave-pits were disclosed (Gregl 1994). The skeletons were all supines with head to the south-west. The position of arms was various; they were stretched straight along the body, or joined over the pelvis, or crossed over the chest, and finally, one was stretched and the other was left up to the shoulder. In 6 graves modest grave goods were found (a glazed pottery jug; 2 coins of Constantius II; a pair of bone playing dice; a bone weaving-plate; an iron buckle loop and a bronze strap end; a tip of an iron knife). The remaining three graves were findless, save for the skeletons.

Systematic excavation was undertaken in the immediate vicinity of those 10 graves in 1999. Recovered were a total of 19 inhumations, of which two grave vaults, two burials in wooden coffins and 15 grave pits. The campaigns of 1993 and 1999 comprised only a portion of the cemetery; a continuation of the excavations has therefore been anticipated. The majority of the graves were oriented NW - SE (with heads to the west) and were aligned in somewhat irregular rows. The position of hands varied; they were stretched along the body, or either crossed or slightly detached from each other over the pelvis, or one of them was on the pelvis while another was stretched along the body or lifted up to the chest, and finally, one was on the pelvis and the other on the shoulder. Grave goods were found in 13 graves (a coin of Magnentius; a pierced coin of Constantinus I; a bent coin, possibly of Constantinus II; a bronze belt buckle; two bronze cross-bow fibulae, one of them gilt and featuring 4 portrait heads; 10 glass vessels, of which two completely preserved and the remainder in fragments, but recognizable as glasses, bottles, jugs and a small toilet bottle; 19 complete or fragmented bracelets of bone, bronze and a combination of bronze and iron; two silver and one iron ear-rings with glass beads; two necklaces, one made of S-shaped bronze links and the other of glass beads; 5 rings, two of which were silver, one made of silvered bronze and two of iron. In addition to burials two pits were found featuring traces of burning and containing pottery fragments mixed up with cattle, horse and goat or sheep bones. Yet another pit was found revealing no traces of burning; it contained several bones of a *bos taurus* and one belonging to an extinct species of deer (*megaceros giganteus*).

The first part of the paper reports on the results of the 1999 excavations, comprising a detailed description of burials and grave finds of Section II (Section I referring to the area exposed during the 1993 excavation, with the results subsequently published elsewhere). The second part, however, has a discussion on various aspects of material finds and burial rites referring to both sections of the Štrbinci cemetery, with some 30 burial in all. This was part of a larger, as yet undefined, area of a cemetery belonging most probably to Roman Certissia and dating from the second half of the 4th century. As the architecture of the settlement has been almost totally destroyed due to a century-long ploughing and construction works, exposing of its necropoleis is the only way to try to define the area of the town and to gain an insight into its material culture, demography and social standing of its inhabitants. These issues are discussed in relation to the horizon of Late Roman burials in the whole of Pannonia, and are organized under several headings comprising various aspects of material finds and burial rite.

III.1. The nature of the Late Roman production and the question of analogies. The authoresses claim that a contradiction between the assesment of the Late Roman production as uniform on one hand and multifarious on the other should be resolved in the perception that this production, both civil and military, was uniform in the sense of cherishing a small number of basic types to be imitated by local workshop which consequently produce a host of similar variants. III.2. The definition of grave finds. In this paper no difference is made between artefacts offered to the deceased and items of his or her clothes and jewellery; both are considered to be part of burial rite, and are treated equally in the estimation of the social standing of dead persons and the ritual accorded to them. III.3. Economic, social, religious and ritual elements of grave finds. In contradistinction to ealier Roman periods, finds and offerings in Late Antique graves are characterized by a small amount of objects, but such that were scrupulously chosen to match each other according to conventional schemes. A question that lingers in this context is whether the overall reduction in finds is the result of economic deterioration, or whether it is due to a changed ritual or to the spread of Christianity. All three components are probably at work, with no uniform solution. The answer is therefore to be sought not for the whole Empire or even single provinces, but for narrower areas, or perhaps even individual places. With this in mind, an attempt has been made at understanding different amount and even different nature of finds in sections I and II of the Štrbinci cemetery. Too small a sample, however, leaves any guesses liable to alterations. The most conspicuous objects in terms of status are in any case the fibula and the belt, worn either individually or together. On the other hand, the orientation of the deceased and the position of the arms have strong religious connotations, above all solar and Christian. III.4. Cemeteries laid out in rows (managed cemeteries). The exposed portion of the cemetery is organized in rows somewhat disturbed by the orientation of individual graves and the uneven space between single graves and between the rows. However, the cemetery in question does belong to the mentioned type, corroborating thus that this is a feature of Romano-provincial archaeology, and not imposed by the Barbarians; the influence must have worked vice-versa. III.5. Ethnic issue. The perception is stressed that in the Late Roman context the ethnic issue should be comprehended as a social, military, political and cultural-civilizational matter, rather than biological appurtenance. Several finds from the Štrbinci cemetery, which seemingly show barbarian traits, cannot be ascribed to ethnically different individuals. Rather, they mirror various influences at work in the creation of the Late Roman material culture of the provinces. III.6. Production, tipology and datation of glass vessels and bracelets. These two categories of material are discussed in terms of tipology, as they were the only to be found in a number that justifies such an evaluation. The concern is mostly with the recognition of a typologically conditioned datation, and particularly with the possibility of its shifting towards the 5th century. III.7. Grave types. All shapes of graves so far recovered at Štrbinci fit within the usual Pannonian repertoire. They belong to the Romano-provincial material culture with no traces of barbarian features. III.8. Ritual pits. While only in grave 30 an offering of a piece of meet to the deceased was established, traces of ritual feasts for (or with) the dead were spotted in two pits situated in the vicinity of graves. Somewhat different and uncleared remains a pit ("grave" 11) with several unburned bones of a calf and an extinct deer. III.9 Datation. On the basis of coins and other finds (allowing for a disputable reliability of coins in this respect), the cemetery has been dated to the 2nd half of the 4th century. Several artefacts from Section II leave a possibility of shifting this datation towards the 5th century. III.10. Final remarks. On the basis of the analyses of the grave finds and rituals it appears that the cemetery is a Late Roman - Early Christian one. A quite extensive discussion was devoted to a relatively small sample, but this was done

for two reasons. First, to help toward resolving ambiguous questions concerning Late Roman cemeteries, and secondly, to direct those rare researchers of this subject matter in northern Croatia toward most relevant issues.

Key words: Pannonia, Certissia, cemetery, Late Antiquity, Early Christianity

Translation: *Branka Migotti*

TABLA I	Sl. 1	Odsječak I
	Fig. 1	Section I
TABLA II	Sl. 1	Odsječak II
	Fig. 1	Section II
TABLA III	Sl. 1	Tlocrt jame 1
	Fig. 1	Plan of pit 1
	Sl. 2	Profil jame 1
	Fig. 2	Cross-section of pit 1
	Sl. 3	Jama 1
	Fig. 3	Pit 1
	Sl. 4	Jama 1, keramička posuda
	Fig. 4	Pit 1, pottery vessel
TABLA IV	Sl. 1	Grob 10
	Fig. 1	Grave 10
	Sl. 2	Grob 10
	Fig. 2	Grave 10
	Sl. 3	Grob 10, prilog 1, brončana narukvica
	Fig. 3	Grave 10, find 1, bronze bracelet
	Sl. 4	Grob 10, prilog 2, brončana narukvica
	Fig. 4	Grave 10, find 2, bronze bracelet
TABLA V	Sl. 1	Grob 11
	Fig. 1	Grave 11
	Sl. 2	Grob 11
	Fig. 2	Grave 11
	Sl. 3	Grob 12 (zidana grobnica), podnica
	Fig. 3	Grave 12 (grave vault), paved bottom
	Sl. 4	Grob 12 (zidana grobnica), podnica
	Fig. 4	Grave 12 (grave vault), paved bottom
TABLA VI	Sl. 1	Grob 12 (zidana grobnica), razina nalaza
	Fig. 1	Grave 12 (grave vault), level of the find
	Sl. 2	Grob 12 (zidana grobnica), prilog 1
	Fig. 2	Grave 12 (grave vault), find 1
	Sl. 3	Grob 12 (zidana grobnica), prilog 1
	Fig. 3	Grave 12 (grave vault), find 1

TABLA VII	Sl. 1	Grob 13
	Fig. 1	Grave 13
	Sl. 2	Grob 13
	Fig. 2	Grave 13
	Sl. 3	Grob 13, čavli
	Fig. 3	Grave 13, nails
TABLA VIII	Sl. 1	Grob 14
	Fig. 1	Grave 14
	Sl. 2	Grob 14
	Fig. 2	Grave 14
	Sl. 3	Grob 14, prilog 1, naušnica
	Fig. 3	Grave 14, find 1, earring
	Sl. 4	Grob 14, prilog 2, olovni predmet
	Fig. 4	Grave 14, find 2, lead object
TABLA IX	Sl. 1	Grob 15
	Fig. 1	Grave 15
	Sl. 2	Grob 15
	Fig. 2	Grave 15
	Sl. 3	Grob 16
	Fig. 3	Grave 16
	Sl. 4	Grob 16
	Fig. 4	Grave 16
TABLA X	Sl. 1	Grob 15, prilog 1, koštane narukvice
	Fig. 1	Grave 15, find 1, bone bracelets
	Sl. 2	Grob 15, prilog 2, brončana narukvica
	Fig. 2	Grave 15, find 2, bronze bracelet
	Sl. 3	Grob 15, prilog 3, brončana narukvica
	Fig. 3	Grave 15, find 3, bronze bracelet
	Sl. 4	Grob 15, prilog 4, ogrlica
	Fig. 4	Grave 15, find 4, necklace
	Sl. 5	Grob 15, prilog 5, naušnice
	Fig. 5	Grave 15, find 5, earrings
Sl. 6	Grob 15, prilog 6, željezni prsten	
Fig. 6	Grave 15, find 6, iron ring	
Sl. 7	Grob 15, prilog 7, stakleni vrč	
Fig. 7	Grave 15, find 7, glass jug	
TABLA XI	Sl. 1	Grob 17
	Fig. 1	Grave 17
	Sl. 2	Grob 17
	Fig. 2	Grave 17
	Sl. 3	Grob 17, prilog 1, novac
Fig. 3	Grave 17, find 1, coin	

TABLA XII	Sl. 1	Grob 18
	Fig. 1	Grave 18
	Sl. 2	Grob 18
	Sl. 3	Grob 19
	Fig. 3	Grave 19
	Sl. 4	Grob 19
	Fig. 4	Grave 19
TABLA XIII	Sl. 1	Grob 19, prilog 1, koštane narukvice
	Fig. 1.	Grave 19, find 1, bone bracelets
	Sl. 2	Grob 19, prilog 2, željezna narukvica
	Fig. 2	Grave 19, find 2, iron bracelet
	Sl. 3	Grob 19, prilog 3, brončana narukvica
	Fig. 3	Grave 19, find 3, bronze bracelet
	Sl. 4	Grob 19, prilog 4, brončana narukvica
	Fig. 4	Grave 19, find 4, bronze bracelet
	Sl. 5	Grob 19, prilog 5, ogrlica
	Fig. 5	Grave 19, find 5, necklace
	Sl. 6	Grob 19, prilog 6, brončani posrebrjeni prsten
	Fig. 6	Grave 19, find 6, bronze silver-plated ring
Sl. 7	Grob 19, prilog 7, srebrni prsten	
Fig. 7	Grave 19, find 7, silver ring	
Sl. 8	Grob 19, prilog 8, srebrni prsten	
Fig. 8	Grave 19, find 8, silver ring	
TABLA XIV	Sl. 1	Grob 20
	Fig. 1	Grave 20
	Sl. 2	Grob 20
	Fig. 2	Grave 20
	Sl. 3	Grob 20, prilog 1, staklena boca
	Fig. 3	Grave 20, find 1, glass bottle
TABLA XV	Sl. 1	Grob 21
	Fig. 1	Grave 21
	Sl. 2	Grob 21
	Fig. 2	Grave 21
	Sl. 3	Grob 22
	Fig. 3	Grave 22
TABLA XVI	Sl. 1	Grob 23
	Fig. 1	Grave 23
	Sl. 2	Grob 23
	Fig. 2	Grave 23
	Sl. 3	Grob 24, prilog 1, brončana narukvica
	Fig. 3	Grave 24, find 1, bronze bracelet
	Sl. 4	Grob 24, prilog 2, brončana kopča ogrlice
	Fig. 4	Grave 24, find 2, bronze necklace clasp

TABLA XVII	Sl. 1	Grob 25
	Fig. 1	Grave 25
	Sl. 2	Grob 25
	Fig. 2	Grave 25
	Sl. 3	Grob 25, prilog 1, staklena boca
	Fig. 3	Grave 25, find 1, glass bottle
TABLA XVIII	Sl. 1	Grob 26
	Fig. 1	Grave 26
	Sl. 2	Grob 26
	Fig. 2	Grave 26
	Sl. 3	Grob 27
	Fig. 3	Grave 27
	Sl. 4	Grob 27
	Fig. 4	Grave 27
TABLA XIX	Sl. 1	Grob 27, prilog 1, novac
	Fig. 1	Grave 27, find 1, coin
	Sl. 2	Grob 27, prilog 2, staklena boca
	Fig. 2	Grave 27, find 2, glass bottle
	Sl. 3	Grob 27, prilog 2, staklena boca
	Fig. 3	Grave 27, find 2, glass bottle
TABLA XX	Sl. 1	Grob 28
	Fig. 1	Grave 28
	Sl. 2	Grob 28
	Fig. 2	Grave 28
	Sl. 3	Grob 28, prilog 1, brončana fibula
	Fig. 3	Grave 28, find 1, bronze fibula
	Sl. 4	Grob 28, prilog 2, brončana pojasna kopča
	Fig. 4	Grave 28, find 2, bronze belt buckle
TABLA XXI	Sl. 1	Grob 29
	Fig. 1	Grave 29
	Sl. 2	Grob 29
	Fig. 2	Grave 29
	Sl. 3	Grob 29, prilog 2, željezni prsten
	Fig. 3	Grave 29, find 2, iron ring
	Sl. 4	Grob 29, prilog 4, staklena boca
	Fig. 4	Grave 29, find 2, glass bottle
TABLA XXII	Sl. 1	Grob 29, prilog 1, brončana pozlaćena fibula
	Fig. 1	Grave 29, find 1, bronze gold-plated fibula
TABLA XXIII	Sl. 1	Grob 30, tlocrt grobnice na razini kostiju
	Fig. 1	Grave 30 (grave vault), plan at the level of bones
	Sl. 2	Grob 30, tlocrt
	Fig. 2	Grave 30 (grave vault), plan

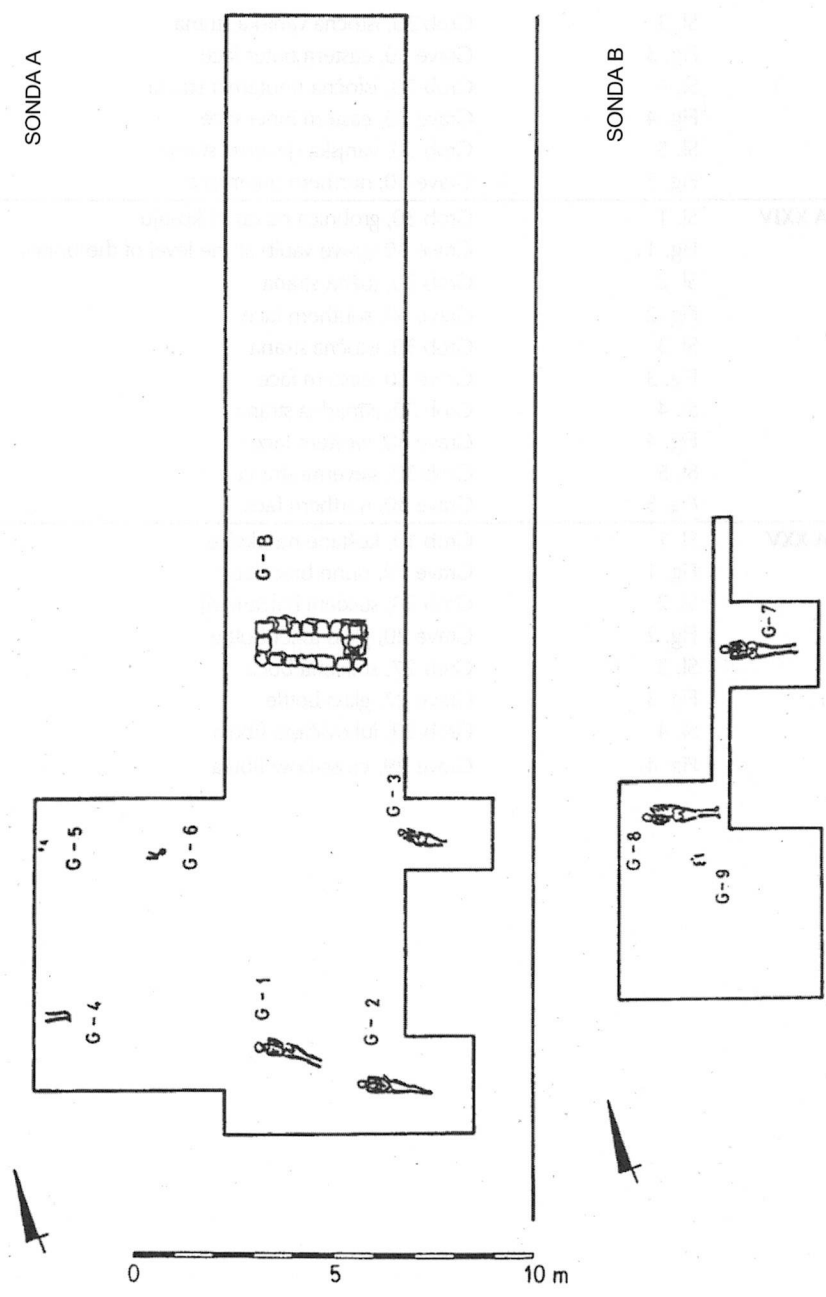
Sl. 3	Grob 30, istočna vanjska strana
Fig. 3	Grave 30, eastern outer face
Sl. 4	Grob 30, istočna unutarnja strana
Fig. 4	Grave 30, eastern inner face
Sl. 5	Grob 30, vanjska sjeverna strana
Fig. 5	Grave 30, northern outer face

TABLA XXIV

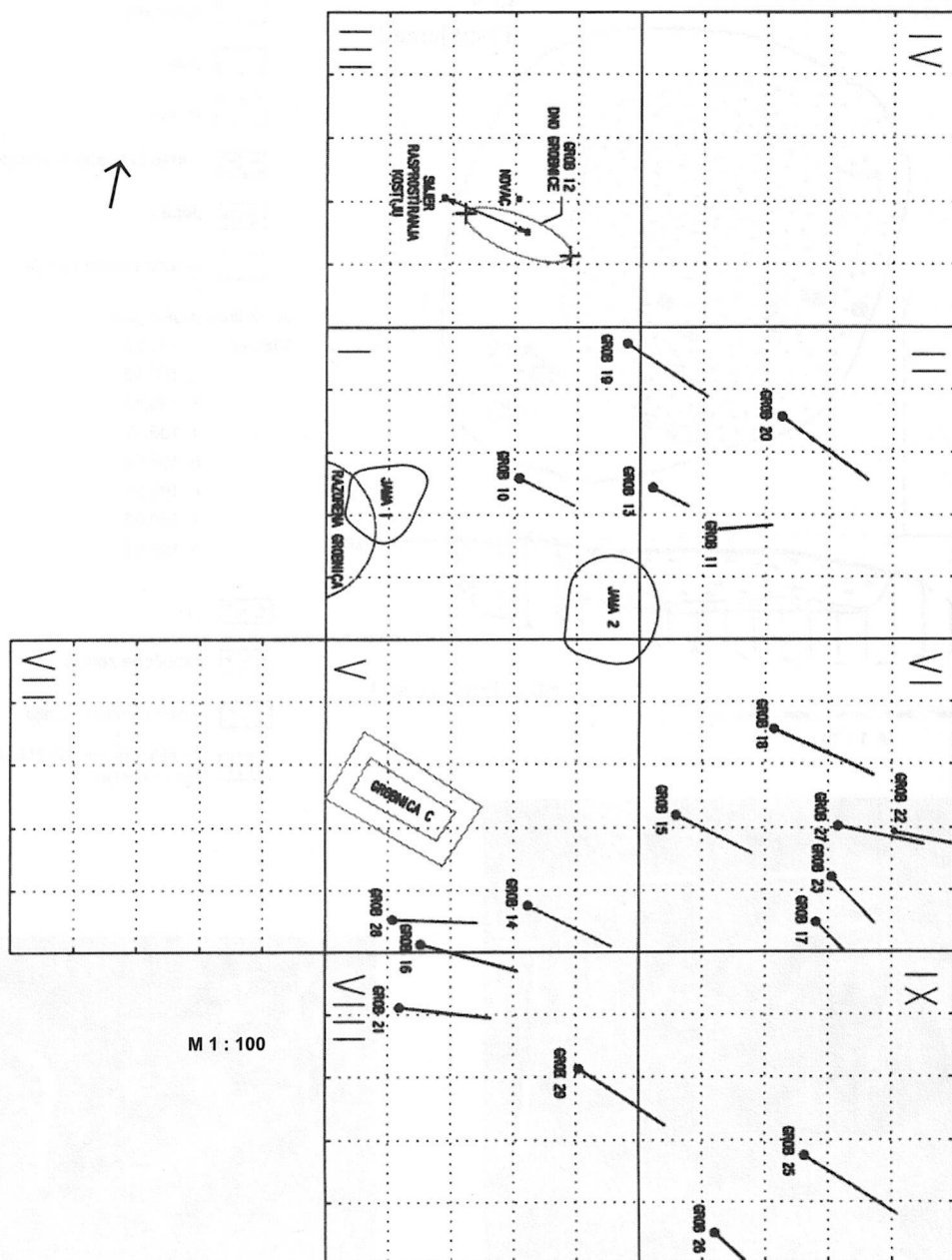
Sl. 1	Grob 30, grobnica na razini kostiju
Fig. 1	Grave 30 (grave vault) at the level of the bones
Sl. 2	Grob 30, južna strana
Fig. 2	Grave 30, southern face
Sl. 3	Grob 30, istočna strana
Fig. 3	Grave 30, eastern face
Sl. 4	Grob 30, zapadna strana
Fig. 4	Grave 30, western face
Sl. 5	Grob 30, sjeverna strana
Fig. 5	Grave 30, northern face

TABLA XXV

Sl. 1	Grob 19, koštane narukvice
Fig. 1	Grave 19, bone bracelets
Sl. 2	Grob 20, stakleni balzamarij
Fig. 2	Grave 20, glass toilet bottle
Sl. 3	Grob 27, staklena boca
Fig. 3	Grave 27, glass bottle
Sl. 4	Grob 29, lukovičasta fibula
Fig. 4	Grave 29, cross-bow fibula

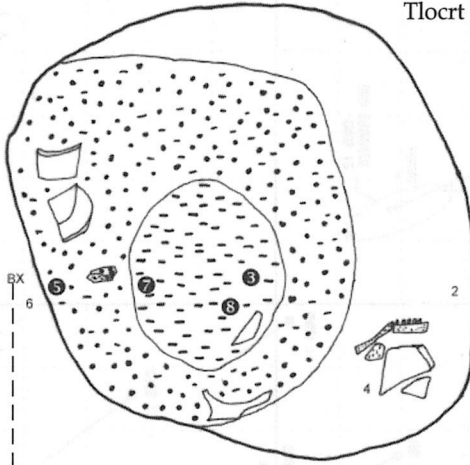
Odsječak I

Odsječak II

linija zapadnog profila

Sl. 1.
Tlocrt Jame 1

- keramika
- kost
- žbuka
- pepeo i zapečena zemlja
- pepeo
- svijetlo smeđa zemlja

A - B linija profila jame

VISINE ▽ 1. 100,22

2. 100,19

3. 100,13

4. 100,17

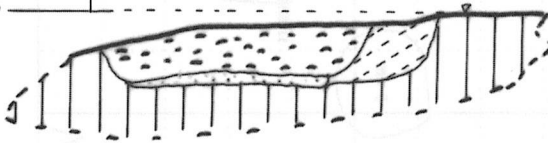
5. 100,04

6. 100,06

7. 100,03

8. 100,03

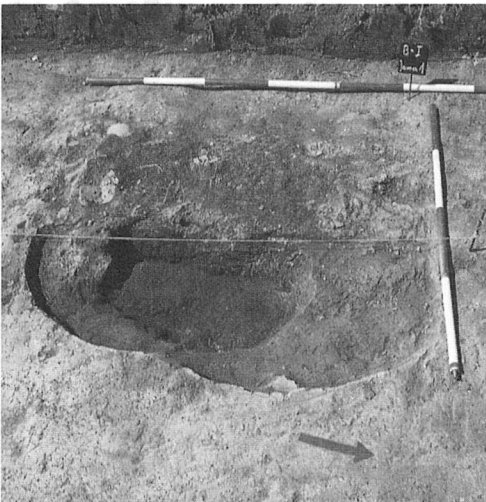
100,25 ▽

Sl. 2. Profil Jame 1

M 1 : 20

- pepeo
- zapečena zemlja
- svijetlo smeđa zemlja
- zemlja s uloncima žbuke, cigle i kostiju

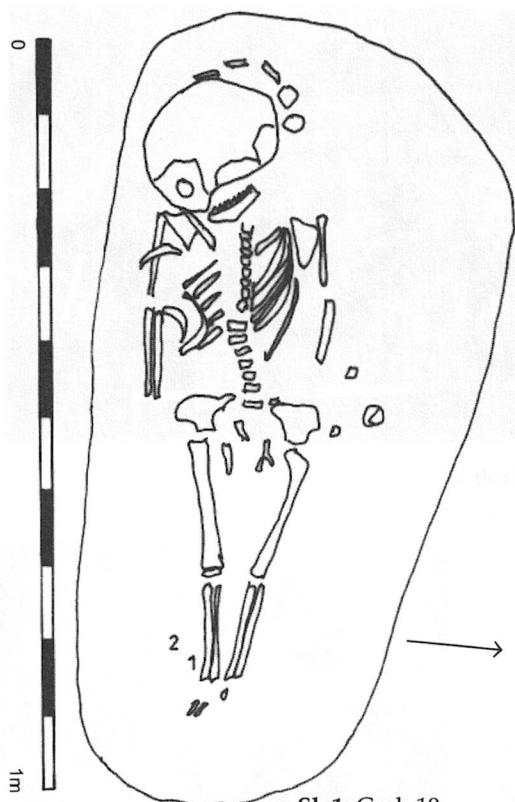

Sl. 3. Jama 1

Sl. 4. Jama 1, keramička posuda

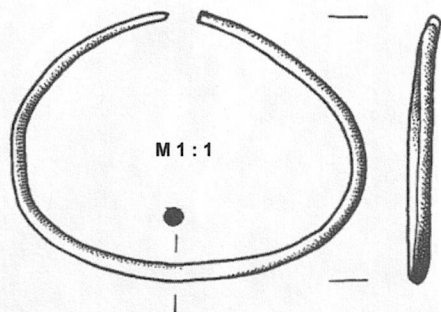

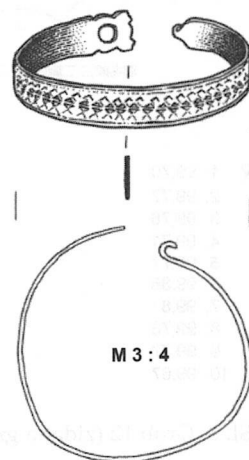
Sl. 1. Grob 10

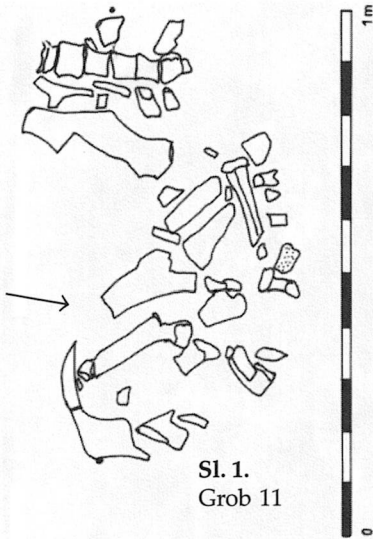
Sl. 2. Grob 10

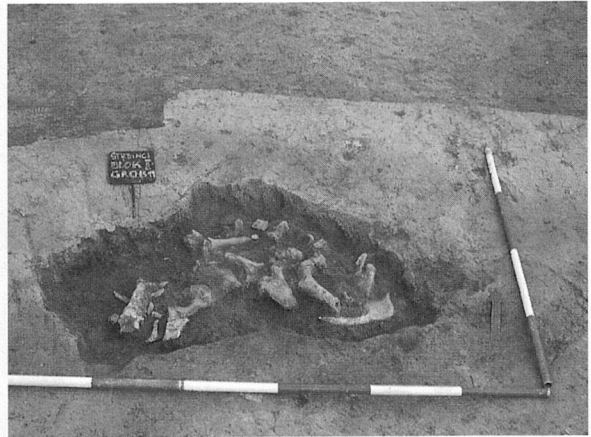
Sl. 3.
Grob 10, prilog 1, brončana narukvica

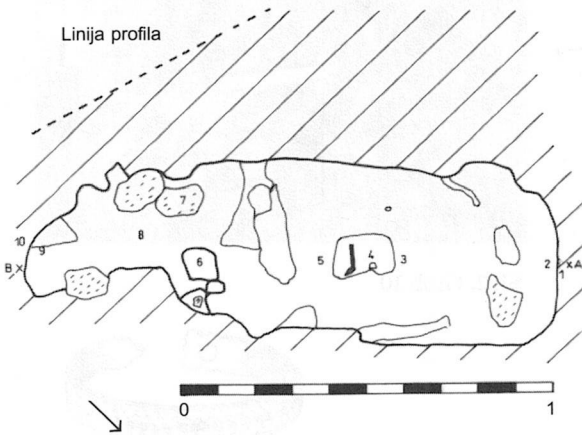
Sl. 4.
Grob 10,
prilog 2,
brončana
narukvica

Sl. 1.
Grob 11

Sl. 2. Grob 11

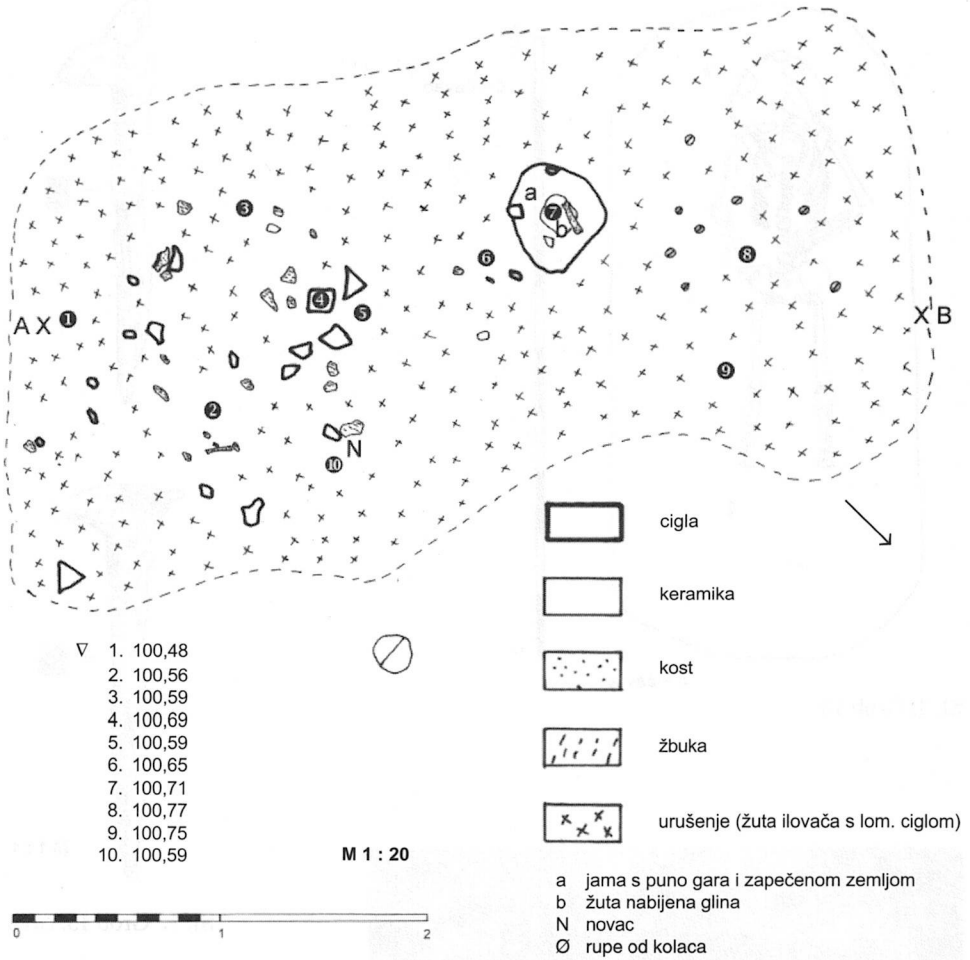
- ▽ 1. 99,70
2. 99,77
3. 99,76
4. 99,71
5. 99,77
6. 99,86
7. 99,81
8. 99,76
9. 99,77
10. 99,67

- dno grobnice (žbuka)
- vezivna žbuka
- cigla
- zdravica

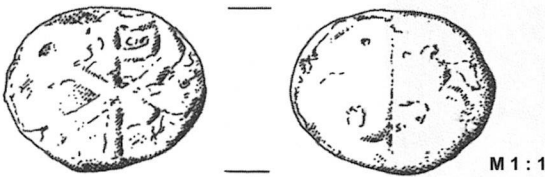
Sl. 3. Grob 12 (zidana grobnica) podnica

Sl. 4. Grob 12 (zidana grobnica) podnica

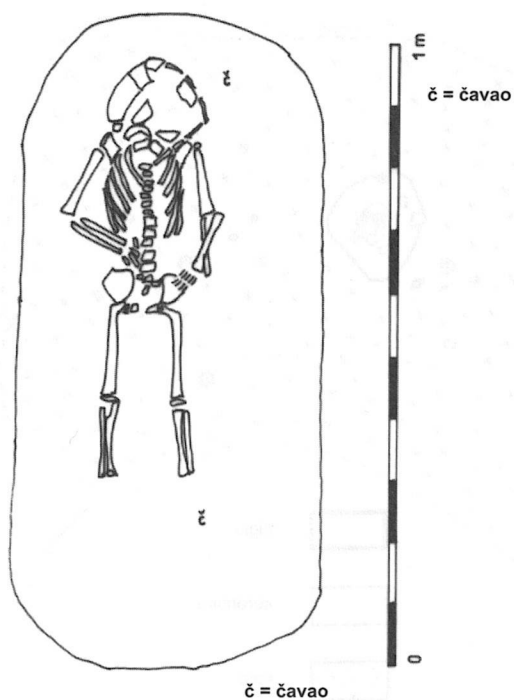
Sl. 1. Grob 12 (zidana grobnica), razina nalaza

Sl. 2. Grob 12 (zidana grobnica), prilog 1, novac

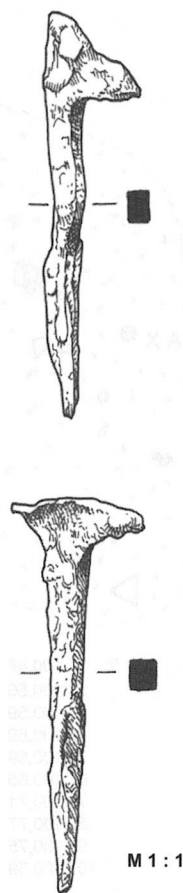

Sl. 3. Grob 12 (zidana grobnica), prilog 1, novac

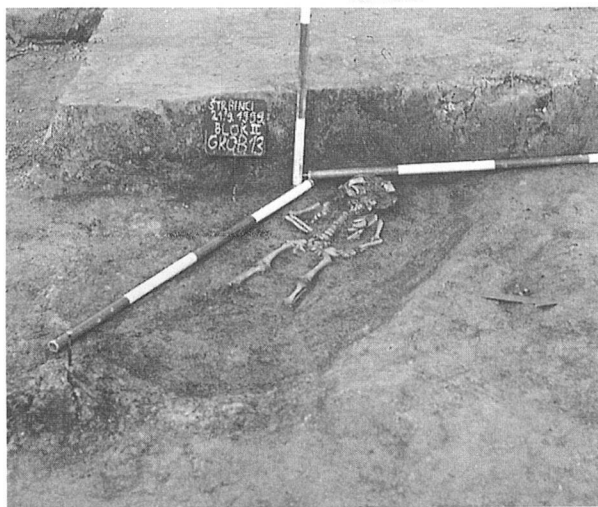

Sl. 1. Grob 13

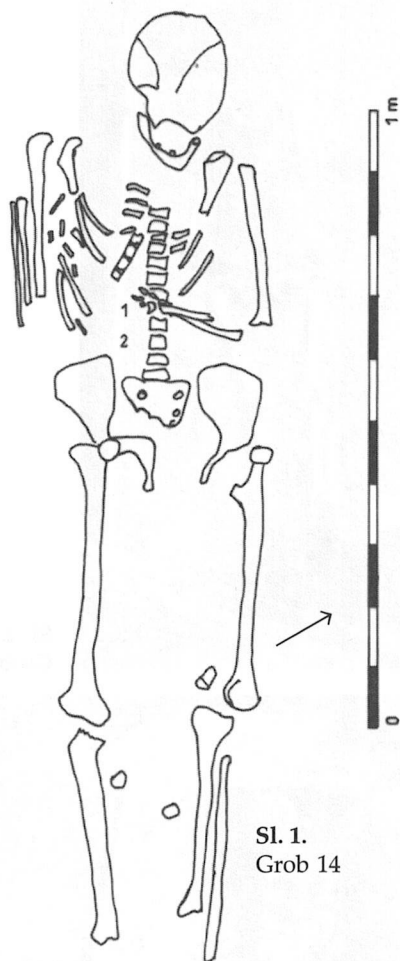
č = čavao

Sl. 3. Grob 13, čavli

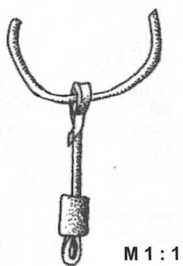
Sl. 2. Grob 13

Sl. 1.
Grob 14

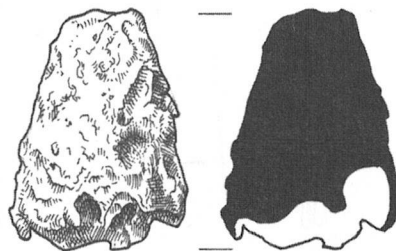

Sl. 2. Grob 14

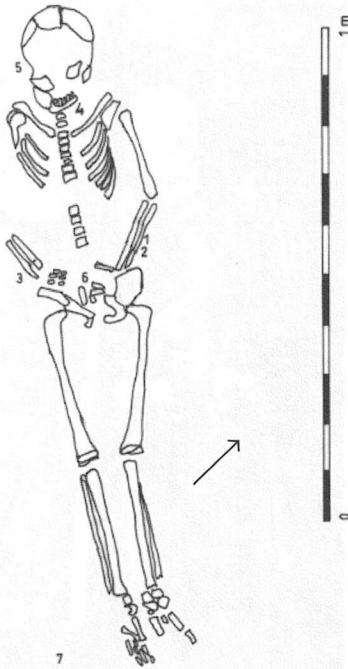
Sl. 3.
Grob 14,
prilog 1,
naušnica

M 1 : 1

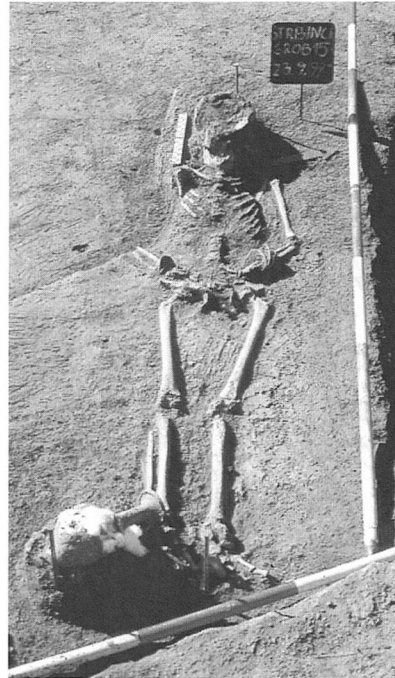

Sl. 4. Grob 14, prilog 2, olovni predmet

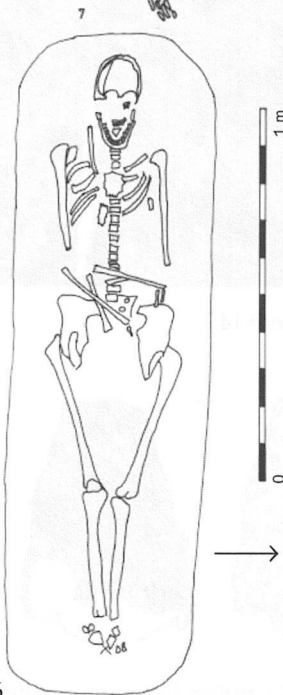
M 1 : 1

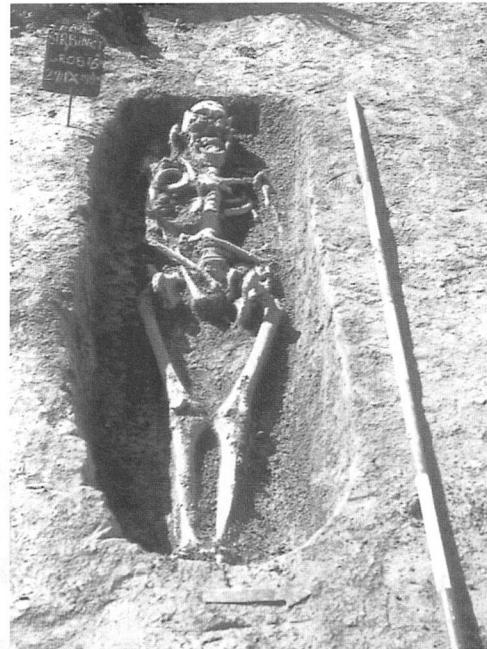
Sl. 1.
Grob 15

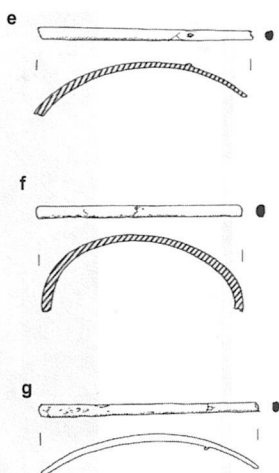
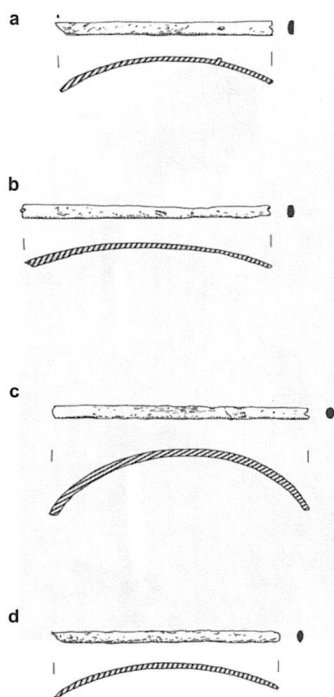
Sl. 2.
Grob 15

Sl. 3.
Grob 16

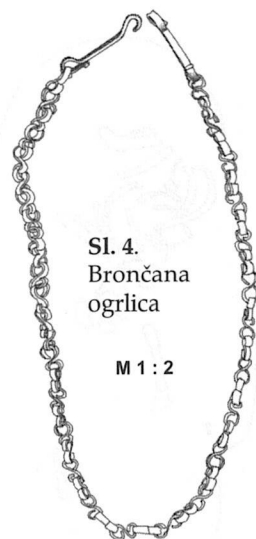

Sl. 4.
Grob 16

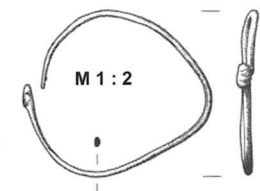
Sl. 1. (a-g)
Koštane narukvice

M 1 : 2

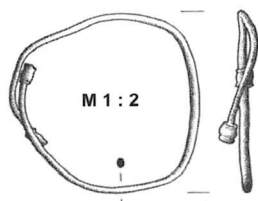

Sl. 4.
Brončana ogrlica

M 1 : 2

Sl. 2. Brončana narukvica

Sl. 3. Brončana narukvica

Sl. 6. Željezni prsten

M 1 : 1

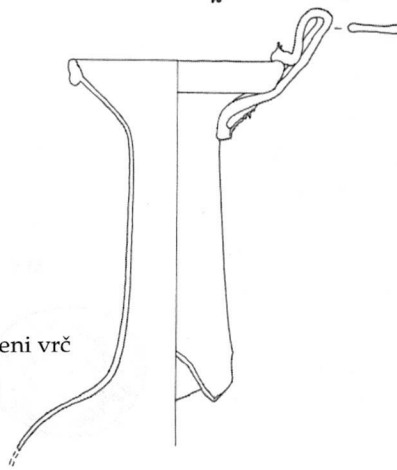
Sl. 5.
Brončane naušnice

M 1 : 1

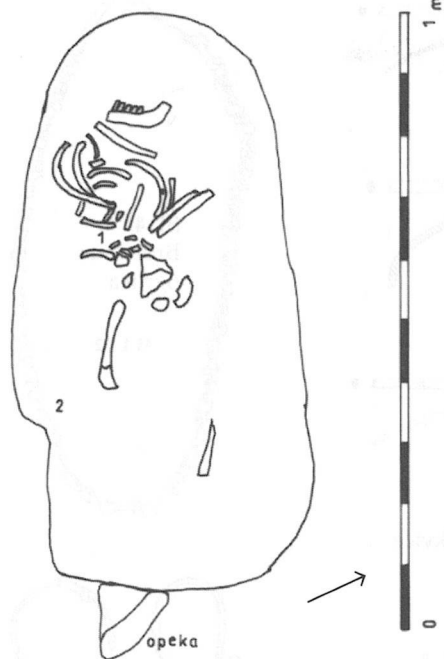

Sl. 7. Stakleni vrč

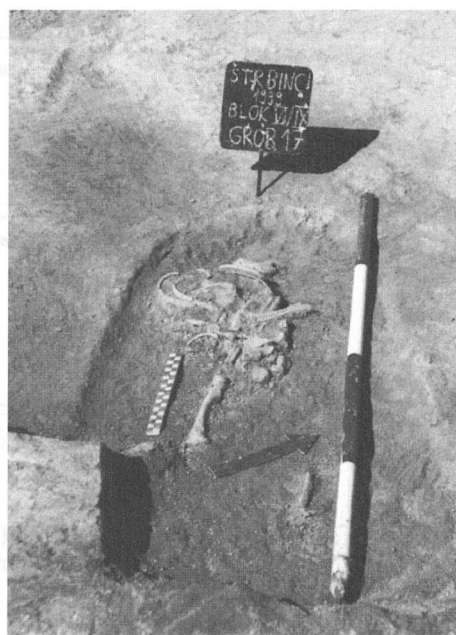
M 1 : 2

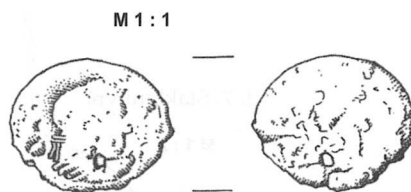
Nalazi iz groba 15

Sl. 1. Grob 17

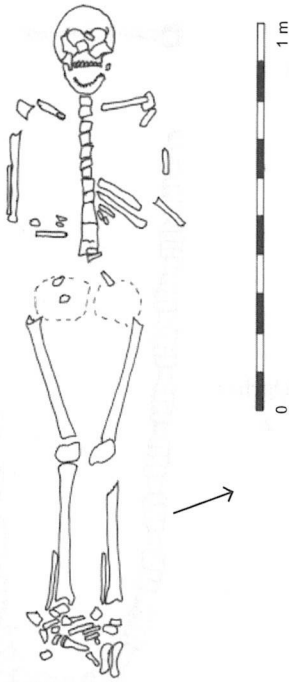

Sl. 2. Grob 17

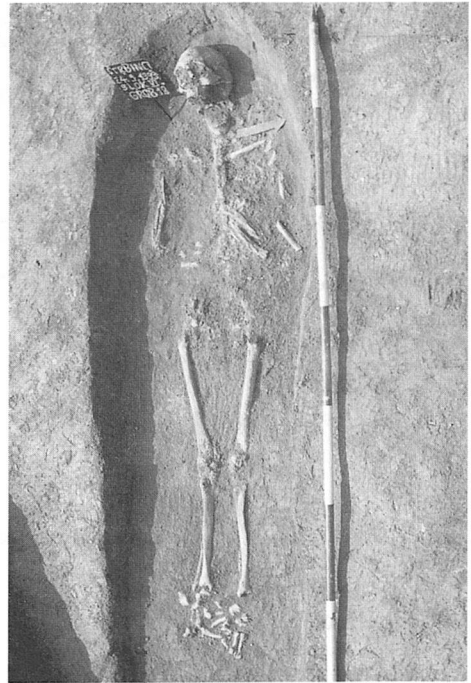

Sl. 3. Grob 17, prilog 1, novac

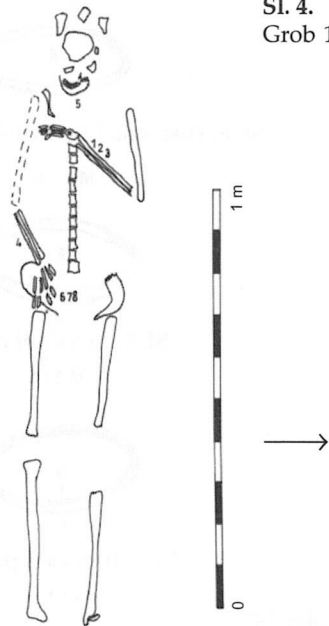

Sl. 1. Grob 18

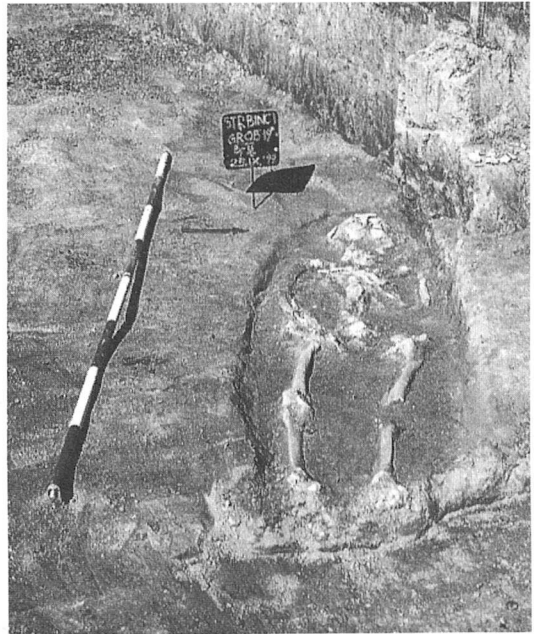

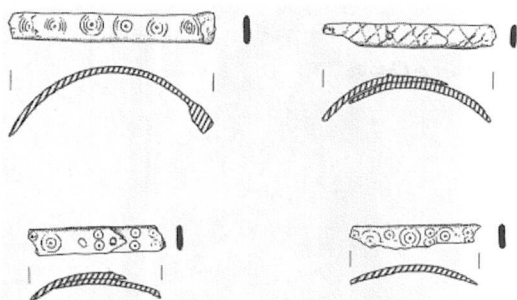
Sl. 2.
Grob 18

Sl. 3.
Grob 19

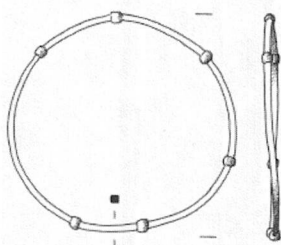
Sl. 4.
Grob 19

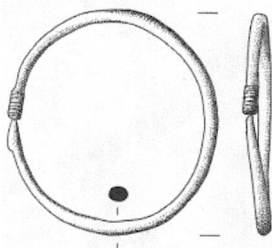
Sl. 1. Koštane narukvice

M 1 : 2

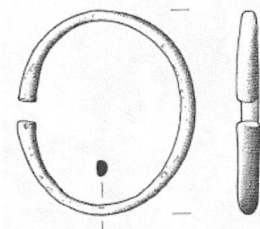
Sl. 2.
Željezna narukvica

M 1 : 2

Sl. 3.
Brončana narukvica

M 1 : 2

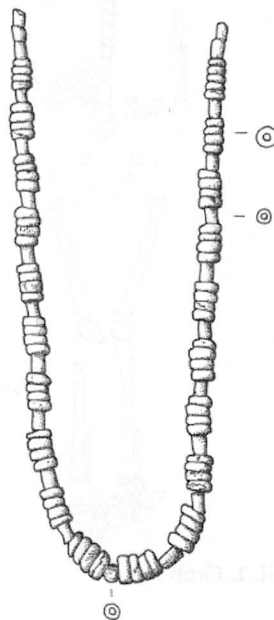
Sl. 4.
Brončana narukvica

M 1 : 2

Sl. 5. Ogrlica

M 1 : 2

Sl. 6. Posrebrjeni brončani prsten

M 1 : 1

Sl. 7. Brončani prsten

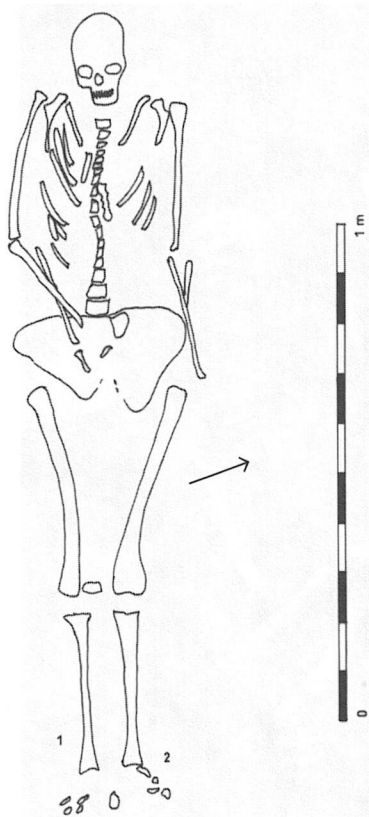
M 1 : 1

Sl. 7. Brončani prsten

M 1 : 1

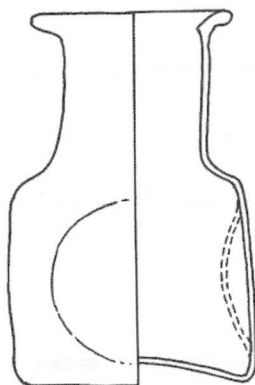
Nalazi iz groba 19

Sl. 1.
Grob 20

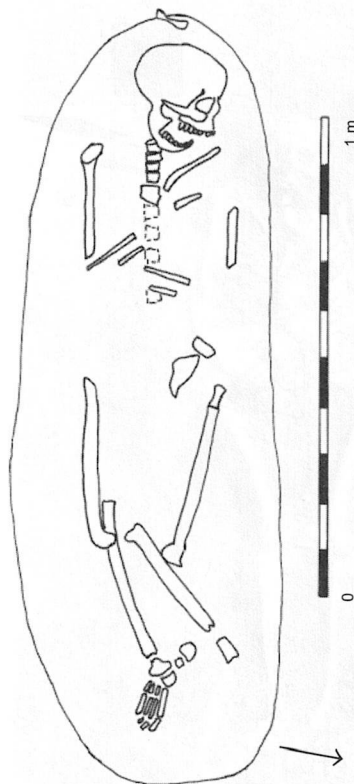

Sl. 2. Grob 20

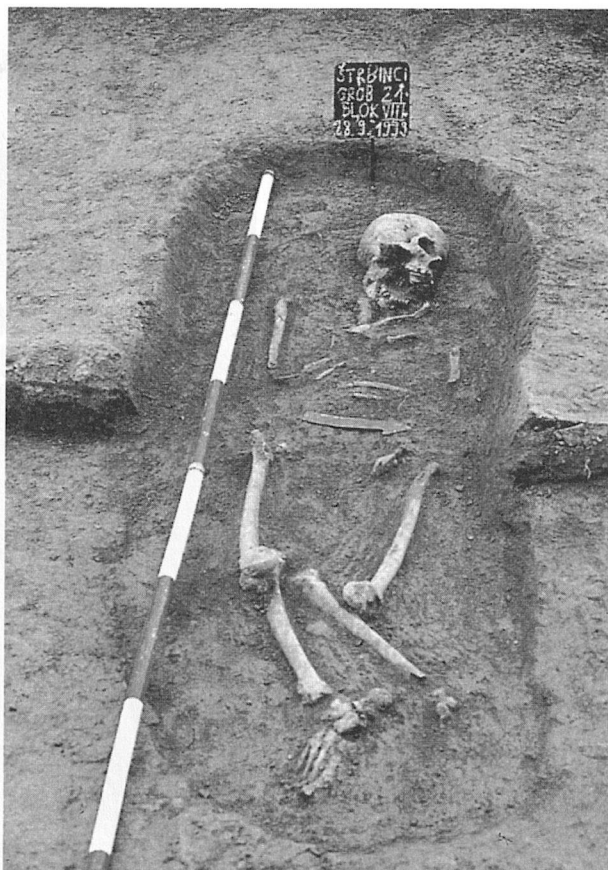

Sl. 3.
Grob 20,
prilog 1,
staklena boca

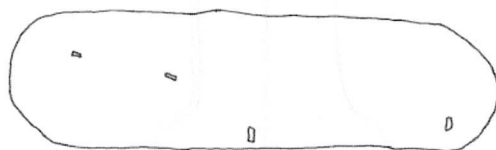
M 1 : 1

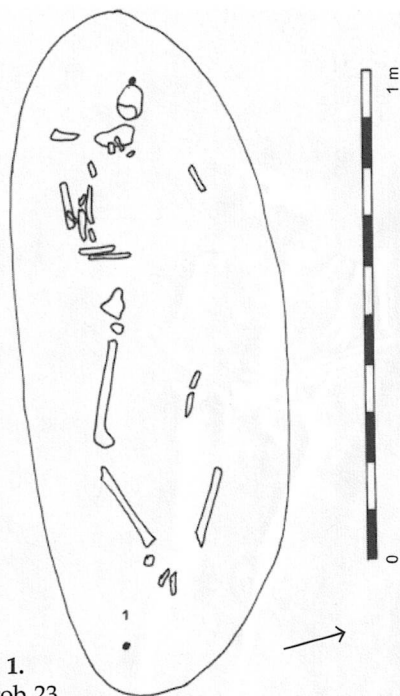
Sl. 1. Grob 21

Sl. 2. Grob 21

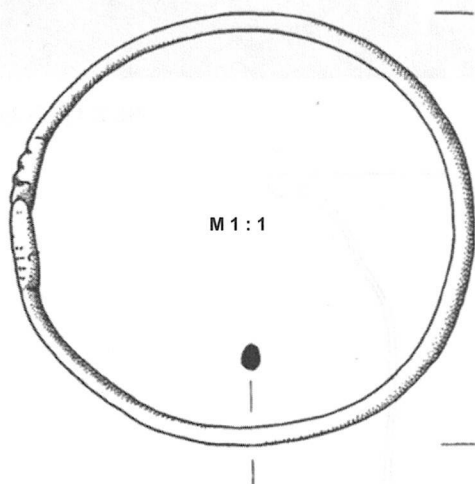
Sl. 3. Grob 22

Sl. 1.
Grob 23

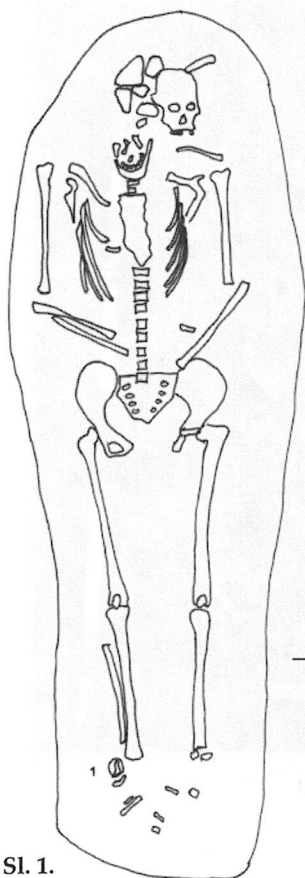
Sl. 2. Grob 23

Sl. 3. Grob 24, prilog 1, brončana narukvica

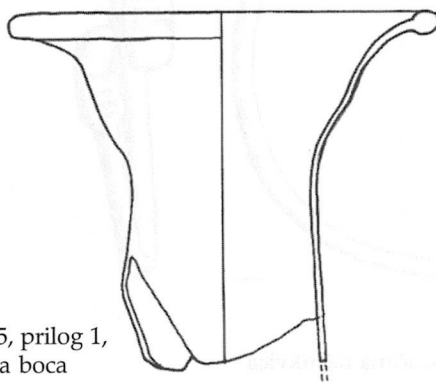
Sl. 4.
Grob 24, prilog 2,
brončana kopča
ogrlice

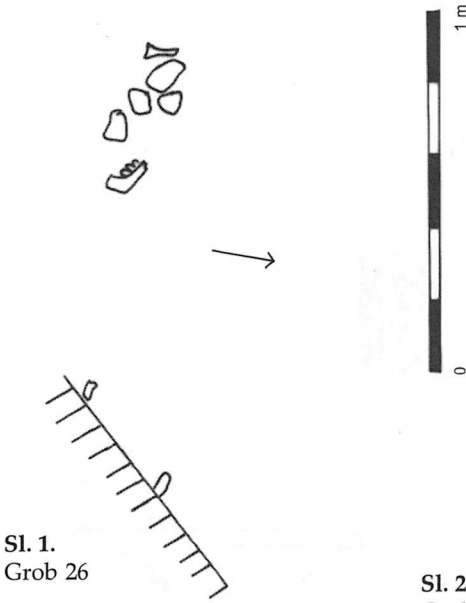
Sl. 1.
Grob 25

Sl. 2. Grob 25

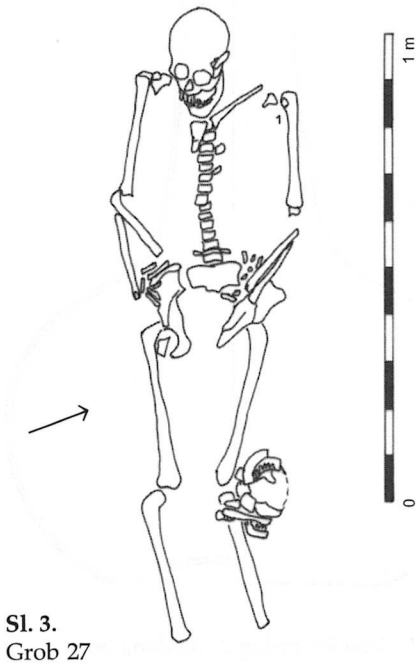
Sl. 3.
Grob 25, prilog 1,
staklena boca

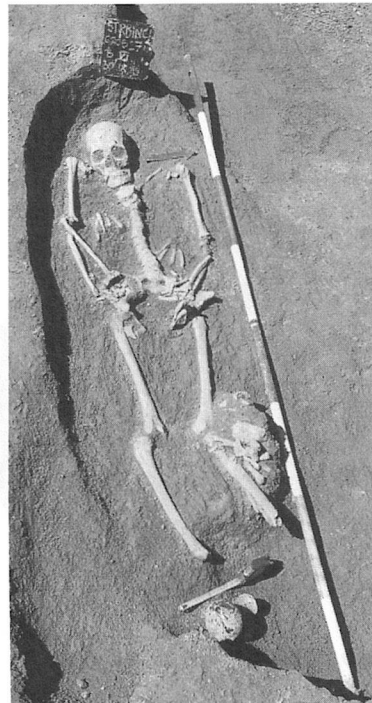
Sl. 1.
Grob 26

Sl. 2.
Grob 26

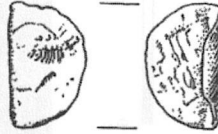

Sl. 3.
Grob 27

Sl. 4.
Grob 27

M 1 : 1

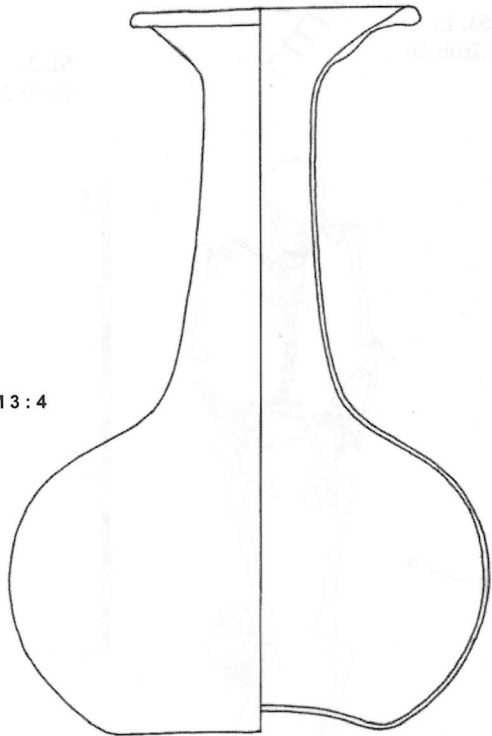

Sl. 1.
Grob 27, prilog 1, novac

Sl. 2. Grob 27, prilog 2, staklena boca

M 3 : 4

Sl. 3. Grob 27, prilog 2, staklena boca

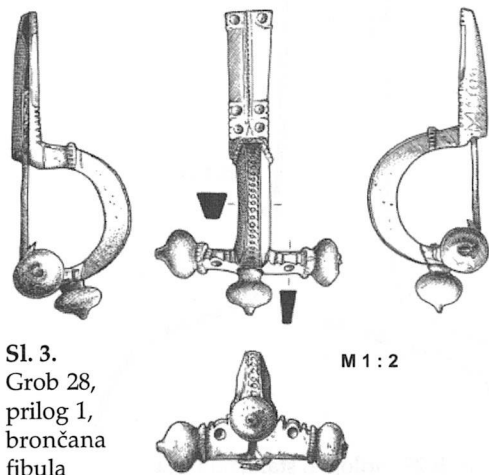
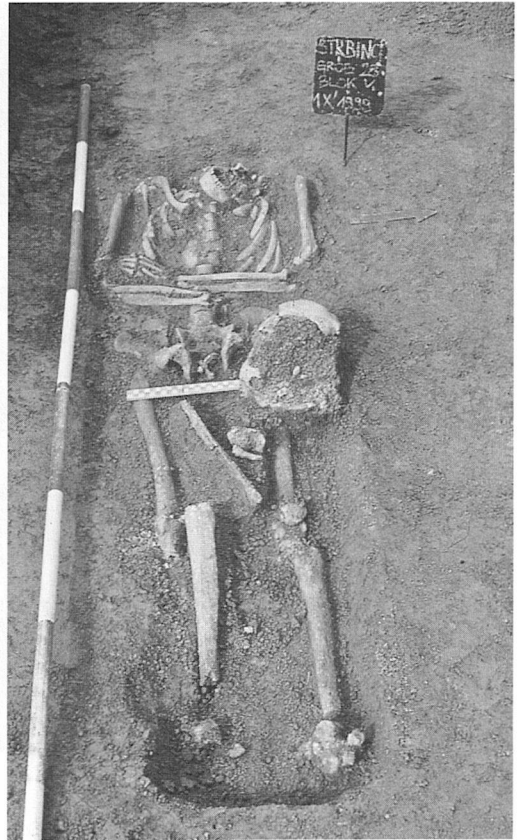

Sl. 1.
Grob 28

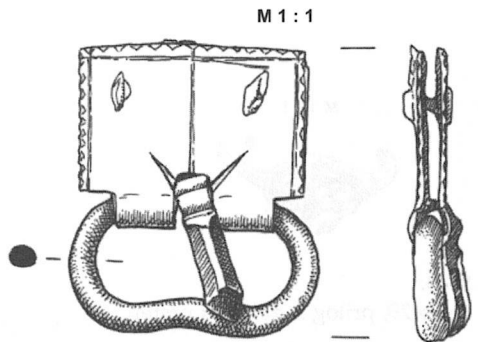

Sl. 2.
Grob 28

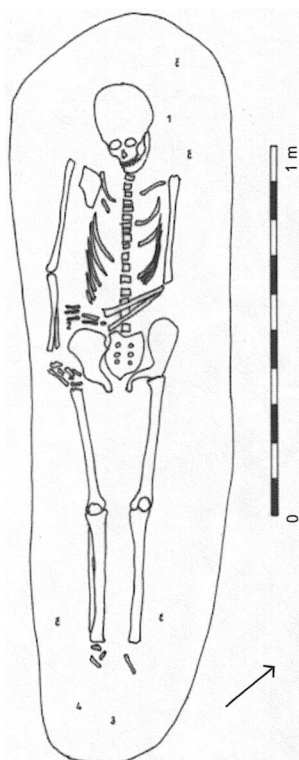

Sl. 3.
Grob 28,
prilog 1,
brončana
fibula

M 1 : 2

Sl. 4.
Grob 28, prilog 2, brončana pojasna kopča

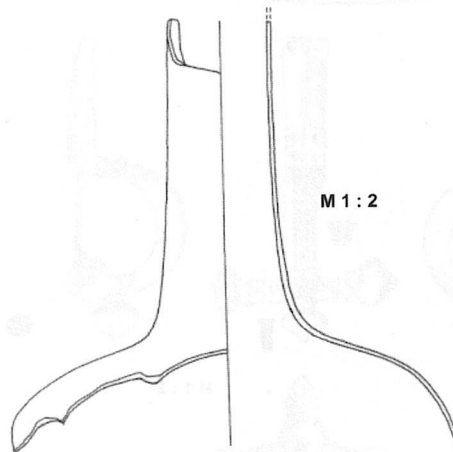
SI. 1. Grob 29

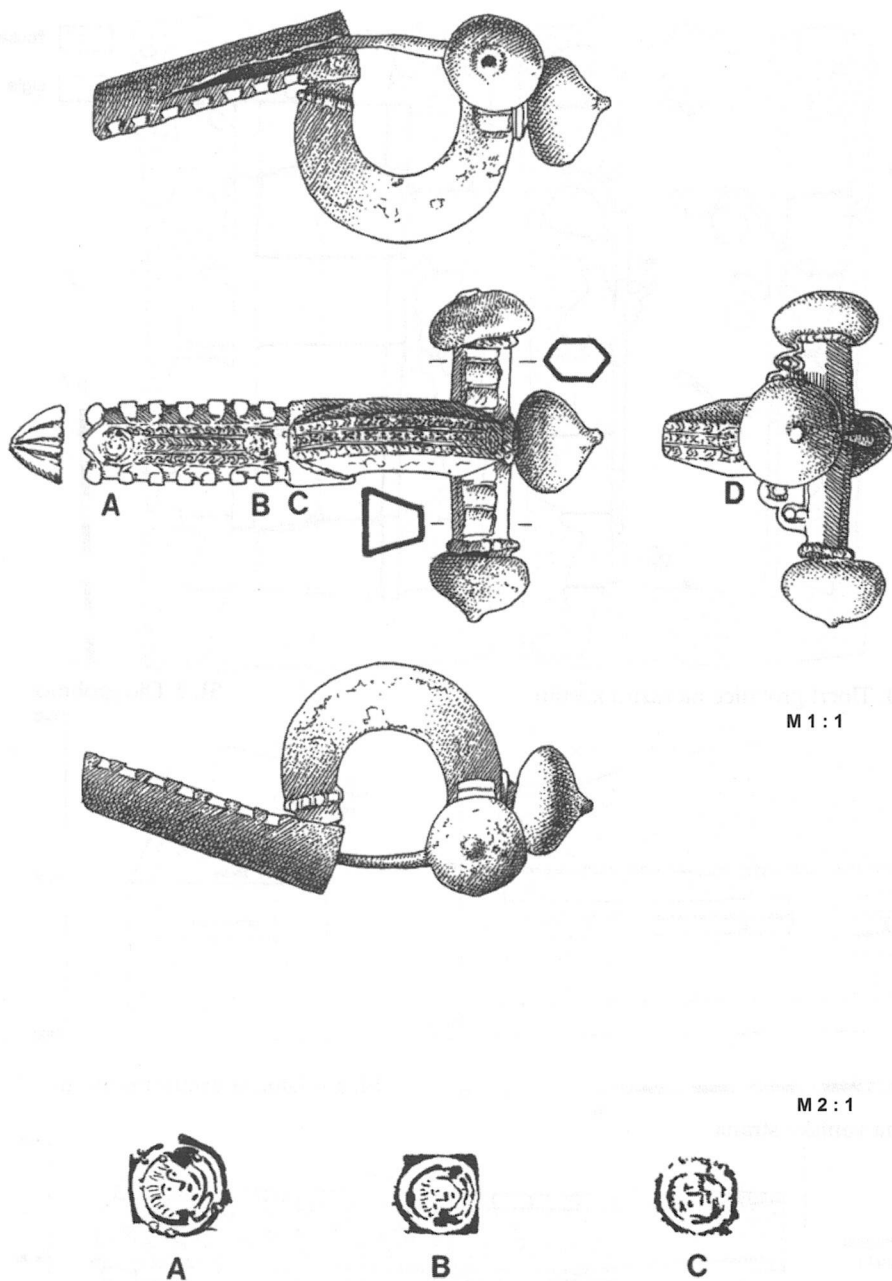
SI. 2. Grob 29

SI. 3.
Grob 29, prilog 1, željezni prsten

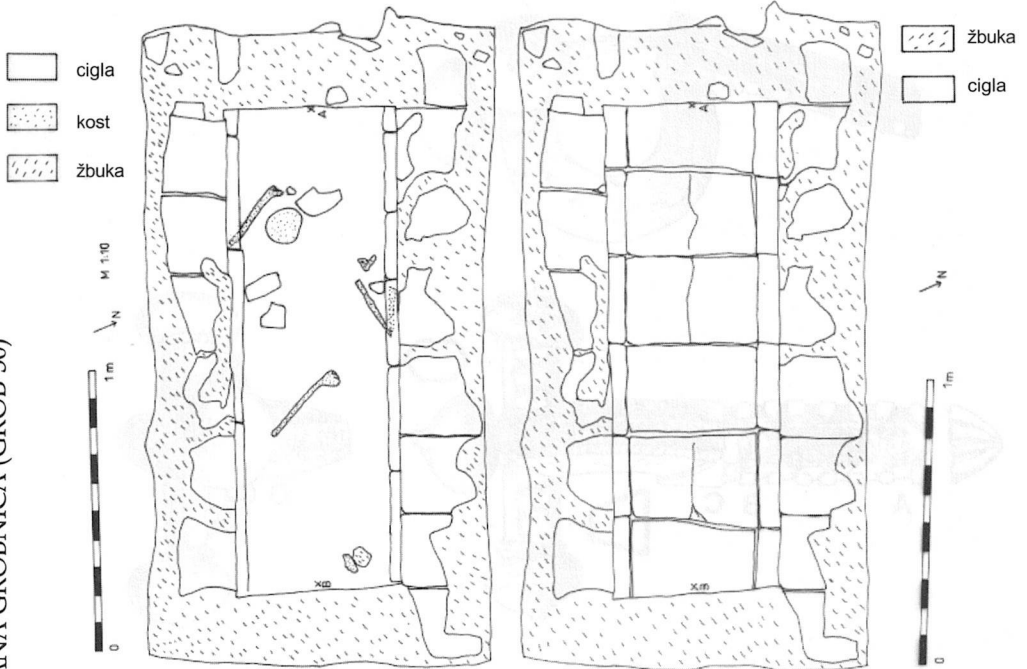

SI. 4. Grob 29, prilog 4, staklena boca

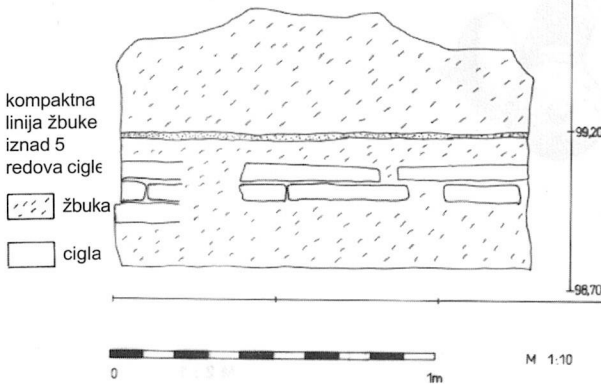
Sl. 1. Grob 29, prilog 1, brončana pozlaćena fibula

ZIDANA GROBNICA (GROB 30)

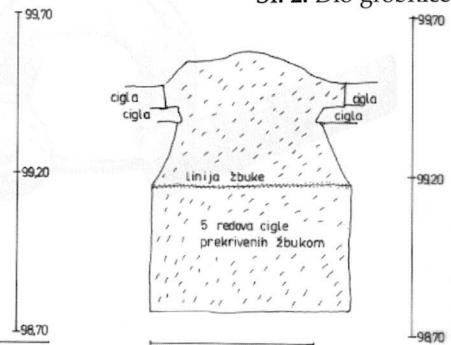

SI. 1. Tlocrt grobnice na razini kostiju

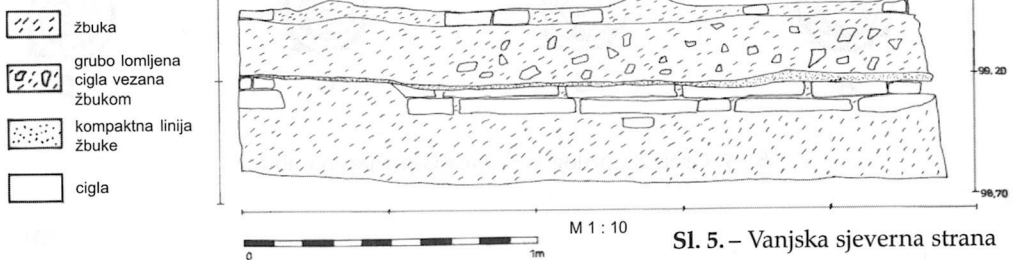
SI. 2. Dio grobnice

SI. 3. Istočna vanjska strana

SI. 4. - Istočna unutarnja strana

SI. 5. - Vanjska sjeverna strana

Sl. 1.
Grob 30,
grobnica
na razini
kostiju

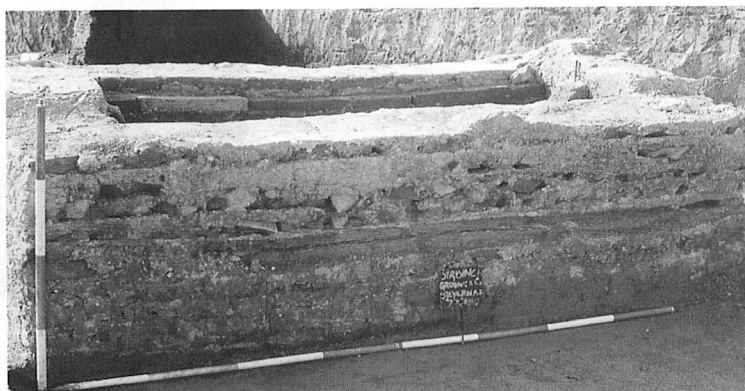
Sl. 2. Grob 30, južna strana

Sl. 3.
Grob 30, istočna
strana

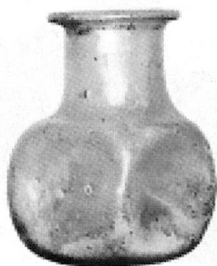
Sl. 4. Grob 30, zapadna strana

Sl. 5.
Grob 30,
sjeverna strana

Sl. 1.
Grob 19, koštane narukvice

Sl. 2.
Grob 20, stakleni balzamarij

Sl. 3.
Grob 27, staklena boca

Sl. 4.
Grob 29,
lukovičasta
fibula